

SZÁNTAY ANTAL

JUSTI ÉS BECK: KORMÁNYZATI TEÓRIÁK II. JÓZSEF KÖRNYEZETÉBEN

II. József, ellentétben a porosz II. Fri-

gyessel, nem hagyott hátra az állam és a kormányzat elméletéről írott rendszeres munkákat.* Sokszor idézett emlékiratai, melyeket a kormányzásra készülve fogalmazott, töredékes és szétszórt formában tartalmaznak ugyan elméleti fejtegetéseket, rögzítenek alapelveket is, de elsősorban konkrét kérdésekkel kapcsolatban, a kormányzati gyakorlatra figyelve.¹ Ugyanez vonatkozik a levelezésében esetenként fellelhető elméleti megállapításokra vagy az egyes rendeletek bevezetőjében olvasható argumentációra is. Ezen töredékes megállapítások és elsősorban a kormányzati gyakorlat azonban egyértelműen mutatják, hogy az 1780-as évtized reformpolitikája nem átgondolatlan, logikát nélkülöző és elhamarkodott rendelkezések sorozata, hanem a háttérben a korban megfogalmazott politikai eszmék

* E tanulmányt a heidelbergi Ruprecht-Karls-Universität ösztöndíjának támogatásával 1988/89-ben készítettem.

1 II. József emlékiratai: Levél Mária Teréziához, 1761. április 3. — közli *Alfred Ritter von Arneth* (Hrg.): *Maria Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz sammt Briefen Joseph's an seinen Bruder Leopold*. Bd.1.: 1761-72. Wien, 1867. 1-12., vö. *Derek Beales*: *Joseph II. Vol.1.: In the Shadow of Maria Theresa 1741-1780*. Cambridge, 1987. 95-97.; „Rêveries” 1763. áprilisi levelét — közli *Derek Beales*: *Joseph II's Rêveries*. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 33 (1980) 142-160., vö. *D. Beales*: *Joseph II. i. m.* 97-106.; „Memoire sur les défauts du sisteme actuel et sur les moyens les plus efficaces pour y remédier”, 1765. — közli *A. R. v. Arneth* (Hrg.): *i. m.* Bd.3.: 1778-80. Wien, 1868. 335-361., vö. *D. Beales*: *Joseph II. i. m.* 164-176.; Lipót számára franciául írt beszámoló a Monarchia ügyeiről, 1767/68. — a Német-Római Birodalommal foglalkozó rész német nyelvű változatát közli *Hermann Conrad*: *Verfassung und politische Lage des Reiches in einer Denkschrift Josephs II. von 1767/68*. In: *Festschrift für Nikolaus Grass*. Hrg. L. Carlen, F. Steingger Bd.1. Innsbruck, 1974. 161-185., vö. *D. Beales*: *Joseph II. i. m.* 176-191.; Prágából Mária Teréziához intézett „Nota” második része, 1771. október 8. — közli *Rudolf Khevenhüller-Metsch-Hanns Schlüter* (Hrg.): *Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Joseph Khevenhüller-Metsch kaiserlichen Obersthofmeisters 1742-1776*. Bd.7. Wien Leipzig, 1925. 372-398., vö. *D. Beales*: *Joseph II. i. m.* 209-214., *P.G.M. Dickson*: *Finance and Government under Maria Theresia 1740-1780*. vol.1.: *Society and Government*. Oxford, 1987. 280-281.; „Nota” Mária Teréziához a központi kormányzatról, 1773. április 27. — közli *Friedrich Walter* (Hrg.): *Die österreichische Zentralverwaltung*. Abt.II. Bd.3.: *Vom Sturz des Directoriums in Publicis et cameralibus (1760/61) bis zum Ausgang der Regierung Maria Theresias*. Aktenstücke. Wien, 1934. 47-73.; Triesztből Mária Teréziához küldött jelentés a katonai határőrvidékről, 1775. május 17. — közli *Maria Breunlich-Pawlik-Hans Wagner* (Hrg.): *Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch kaiserlichen Obersthofmeisters 1742-1776*. [Bd.8.:] 1774-1776. Wien, 1972. 258-266.; Az emlékiratok tartalmát címszavakban ismerteti *P.G.M. Dickson*: *i. m.* 447.

egyik, jól körülhatárolható irányvonala munkált.² Ha a felvilágosult kormányzati reformtevékenység nem is tekinthető egy zárt, rendszerezett elmélet gyakorlati megvalósítási kísérletének, céljai és módszerei kialakításában az uralkodó és munkatársai, a különböző szinteken tevékenykedő hivatalnokok mégis merítettek, meríthettek az alaposabban vagy csak felszínesen — akár csak a mindennapi közhelyek szintjén — megismert államtudományi elméletekből.

A kamentalista „államtudományok”

A felvilágosult abszolutista kormányzat háttérben álló politikai és államelméletek, így II. József politikai nézetei, állam- és társadalomfelfogása is a természetjog filozófiai alapjain nyugodtak.³ Az antik hagyományból⁴ is táplálkozó modern természetjog a reneszánsz és humanizmus természetközpontú világnézetét képviselte és a matematikai-termesztudományos módszert alkalmazta a politikai-társadalomfilozófiai gondolkodásban. A természetjog azonban csak funkcióját és elméletalkotási módszerét tekintve egységes társadalomfilozófiai irányzat. Az empirisztikus és racionalisztikus elméletalkotást összekapcsoló geometrikus módszerrel, *more geometrico*⁵ felállított természetjogi rendszerek közös funkciója az etikai értékek, normák új világnézetnek megfelelő, racionális megalapozása, melyből levezethetők a társadalmi lét pozitív jogi szabályai is. Ily módon a természetjognak normákat legitimáló és normateremtő szerepe van,⁶ mely a 17. századi vallási és polgárháborúk teremtette létbizonytalanság korában különös gyakorlati jelentőséggel is bír. Az ember és természet viszonyára adott eltérő válaszok, valamint az antropológiai felfogás, az emberkép variációi függvényében⁷ a természetjogi elméletek egymástól eltérő, egymással vitatkozó, sőt egymást kölcsönösen kizáró tartalommal jelentkeztek.⁸ Ez feltűnik már a természetjog első képviselőinél, Grotiusnál, Hobbesnál vagy Pufendorfnál, és ez jellemzi a széles

- 2 *Diethelm Klippel*: Politische Theorien im Deutschland des 18. Jahrhunderts. In: Aufklärung 2 (1987) 2 57-88. A 18. századi Németországban hat főbb politikai irányt különböztet meg. Az Ancien Régime keretein belül a) a régi típusú fejedelmi abszolutizmust, b) a rendi szabadságjogokat, c) a „reformabszolutizmust” avagy „felvilágosult abszolutizmust” támogató politikai elméleteket, illetve a „modern” politikai gondolkodás kialakuló irányzatait: a) a liberalizmust, b) a demokratikus, sőt gyakran republikánus politikai elméletet, c) a Francia Forradalomra válaszul konzervatívizmust. Vö. *Fritz Valjavec*: Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland 1770-1815. Wien, 1951.
- 3 *Hans von Voltelin*: Die naturrechtlichen Lehren und die Reformen des 18. Jahrhunderts. In: Historische Zeitschrift 105(1910) 65-104.; *Adolf Menzel*: Kaiser Joseph II. und das Naturrecht. In: Zeitschrift für öffentliches Recht 1(1919) 511-528.; *Mályusz Elemér*: II. József tolerancia-gondolatának eredete. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése 60. fordulójának ünnepére. Bp. 1937. 450-473.; *H. Balázs Éva*: A felvilágosult abszolutizmus Habsburg variánsa. In: Magyarország története 1686-1790. Szerk. Ember Győző, Heckenast Gusztáv. Bp. 1989. 843.
- 4 *Hans Welzel*: Naturrecht und materiale Gerechtigkeit. Göttingen, 1962.
- 5 *Wolfgang Rödel*: Geometrischer Geist und Naturrecht. Methodengeschichtliche Untersuchung zur Staatsphilosophie im 17. und 18. Jahrhundert. München, 1970.
- 6 *Erik Wolf*: Das Problem der Naturrechtslehre. Versuch einer Orientierung. Karlsruhe, 1964. 193-201.
- 7 *Panajotis Kondylis*: Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus. München, 1986. 147-169.
- 8 *Otto von Gierke*: Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Rechtssystematik. 5. Aufl. Aalen, 1958.

körben elterjedő természetjogot Christian Thomasiustól Christian Wolffon át Fichteig vagy Locke-tól Montesquieu-n át Rousseau-ig.

A természetjogi filozófia a 17. század közepétől jelent meg a német egyetemeken. Pufendorf 1661-ben Heidelbergben létrehozott természetjogi tanszéke után először a protestáns, majd a 18. század közepétől a katolikus egyetemeken is alakulnak természetjogi tanszécek.⁹ Bár a hagyományos, skolasztikus–arisztotelianus alapokon álló, az etikát, a politikát és — jóval kisebb hangsúllyal — az ökönmórákat egybefogó *gyakorlati filozófia* a 18. század utolsó harmadáig jelen van az egyetemi oktatásban,¹⁰ és a természetjog sok tekintetben kapcsolódik is a vele párhuzamosan továbbélő „gyakorlati filozófiához”,¹¹ mégis a természetjog filozófiai-jogi alapelvei válnak a gyakorlati irányultságú államtudományok kiindulópontjává.

A Német Birodalom országaiban a 16. századtól központosított hatalom kiépítésére törekvő fejedelmeket a kameralista irodalom¹² látta el a gyakorlati politikát érintő tanácsokkal. Több szállal kapcsolódva a középkori társadalom alapegységét alkotó nagyháztartás, az „egész ház” működését¹³ leíró és azt tanácsokkal ellátó *Hausväterliteratur* műfajához,¹⁴ a kameralista szerzők a fejedelmi (állam)háztartást a társadalom egészét átfogó, a társadalom életét minden részletre kiterjedően irányító egységként szemlélték. A kameralisták a fejedelmi-állami jövedelmek növelése érdekében fogalmazták meg változó tartalmú és hangsúlyú elméleteiket: a *Polizeywissenschaft* a bürokratikus, centralizált közigazgatás¹⁵ és az egységes, központilag ellenőrzött gazdaság megteremtésére irányuló merkantilista gazdaságpolitika¹⁶ alapelveit fejtette ki, a szűkebb értelemben vett *Kameralwissenschaft* pedig a pénzügyi politikával¹⁷ foglalkozott. A korai, 16–17.

- 9 1661: Heidelberg, 1665: Kiel, 1668: Lund, 1674: Greifswald, 1675: Helmstedt, 1686: Tübingen, 1692: Gießen, 1734: Jéna, 1746: Ingolstadt, 1780: Salzburg. — *Horst Denzer*: *Moralphilosophie und Naturrecht bei Samuel Pufendorf. Eine geistes- und wissenschaftsgeschichtliche Untersuchung zur Geburt des Naturrechts aus der Praktischen Philosophie*. München, 1972. 319.
- 10 Jénában 1770-ben nevezik ki az utolsó „gyakorlati filozófiát” oktató professzort — I. m. 303.
- 11 *Hans Maier*: *Die Lehre der Politik an den deutschen Universitäten vornehmlich vom 16. bis 18. Jahrhundert*. In: *Wissenschaftliche Politik*. Hrg. D. Oberndörfer. Freiburg/Br., 1962. 59-116.
- 12 *Üß*: *Die ältere deutsche Staats- und Verwaltungslehre (Polizeiwissenschaft)*. Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Wissenschaft in Deutschland. Neuwied/Rh., Berlin, 1966. [újabb kiadás: München, 1980.]; *Erhard Diitrich*: *Die deutschen und österreichischen Kameralisten*. Darmstadt, 1974.; *Jutta Brückner*: *Staatswissenschaften, Kameralismus und Naturrecht*. Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Wissenschaft im Deutschland des späten 17. und frühen 18. Jahrhunderts. München, 1977.; *Albion W. Small*: *The Cameralists. The Pioneers of German Social Polity*. Chicago, 1909. [újabb kiadás: New York, é.n.]; *Pierangelo Schiera*: *Il Cameralismo. Dall'arte di governo alle scienze dello stato e l'assolutismo tedesco*. Milano, 1968.
- 13 *Otto Brunner*: *Das „ganze Haus“ und die alteuropäische „Ökonomik“*. In: *Üß*: *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte*. Göttingen. 1968. 103-127.
- 14 Még J. J. Becher is foglalkozott ezzel a műfajjal. — *Otto Brunner*: *Jochann Joachim Bechers Entwurf einer „Oeconomica ruralis et domestica“*. In: *Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*. Phil.-Hist. Klasse 226(1949) 3. 83-91.; W. Schröder szerint „Ein Fürst ist gleich einem Hausvater...” — *H. Maier*: *Staats- und Verwaltungslehre* i. m. 211.
- 15 *Kurt Wolzendorff*: *Der Polizeigedanke des modernen Staates*. Breslau, 1918.; *Helga Wessel*: *Zweckmäßigkeit als Handlungsprinzip in der deutschen Regierungs- und Verwaltungslehre der frühen Neuzeit*. Berlin, 1978.
- 16 *Anton Tauscher*: *Staatswirtschaftslehre des Kameralismus*. Bern, 1947.; *Joseph A. Schumpeter*: *Geschichte der ökonomischen Analyse*. Teilbd.1-2. Göttingen, 1965.; *Gerhard Stavenhagen*: *Geschichte der Wirtschaftstheorie*. Göttingen, 1969. 23-28.
- 17 *Anton Tauscher*: *Die dynamische Kredittheorie der deutschen Merkantilisten*. In: *Weltwirtschaftliches Archiv* 56(1942) 143-167.

századi kameralista irodalom legjelentősebb szintézisei, Becher, Hörnigk és Schröder munkái¹⁸ I. Lipót abszolutista politikáját támogatva¹⁹ születtek meg.

A 17. század végén az arisztotelészi alapokon álló politika háttérbe szorításában és a természetjogi filozófiával való helyettesítésében ugyanolyan fontos szerepet játszottak a hallei pietisták, mint a természetjogra alapozott államtudományok kimunkálásában. Christian Thomasius felfogása szerint az önmagáért való tudomány haszontalan: a politikus feladata nem az elmélet, hanem az orvoséhoz hasonlóan a bajok felismerése, a rossz megszüntetése és a jó ápolása. A tudomány, a politikai elmélet így csak az „államművészet” gyakorlatában válik hasznossá. Thomasius és őt követően Wolff ebből kiindulva a normákat, alapelveket racionálisan meghatározó természetjogi filozófiát és a gyakorlati ismereteket szállító kameralizmust összekapcsolva²⁰ teremtette meg a 18. századi német egyetemeken tantárgyként is meghonosodó, felvilágosult szemléletű államtudományokat.²¹ Az államtudományok legjelentősebb iskolája a Magyarország vonatkozásában is nagy hatást kifejítő göttingai egyetem²² lett. Pütter, Achenwall és őt követően Schlözer az egyes államok történelmét és a nemzetközi diplomácia történetét, valamint az „országismeretet”, az egyes államok földrajzi-statisztikai leírását is bevonták az államtudományok körébe.²³ A 18. század közepétől így a ter-

18 *Johann Joachim Becher*: Politischer Discurs von den eigentlichen Ursachen deß Auff- und Abnehmens der Städt, Länder und Republiken in specie, wie ein Land volkreich und nahrhaft zu machen, und in eine rechte Societatem civilem zu bringen. Frankfurt, 1668., vö. *Herbert Hassinger*: Johann Joachim Becher 1635–1682. Ein Beitrag zur Geschichte des Merkantilismus. Wien, 1951.; *Philipp Wilhelm Hörnigk*: Oesterreich über Alles, wan es nur will; Das ist: Wohlmeynender Fürschlag, wie, mittelst einer wohlbestellten Landes-Oeconomie, die Kayserl. Königl. Erb-Lande in kurzem über alle andere Staaten von Europa zu erheben und mehr als einige derselben von denen andern independent zu machen. H.n. 1684.; *Wilhelm von Schröder*: Fürstliche Schatz- und Rent-Kammer, nebst seinem nothwendigen Unterricht vom Goldmachen. Leipzig, 1686., vö. *Heinrich Ritter von Srbik*: Wilhelm von Schröder. Ein Beitrag zur Geschichte der Staatswissenschaften. In: Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil.-Hist. Klasse 164(1909/10) Abh. 1.

19 *Jean Bérenger*: Finances et absolutisme autrichien dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Paris 1975.

20 *Axel Nielsen*: Die Entstehung der deutschen Kameralwissenschaft im 17. Jahrhundert. Jena, 1911. 111–125.; Thomasius 1717-ben — teljes kiadásban először — megjelenteti („zum Gebrauch des Thomasischen Auditorii”) az egyik 16. századi kormányzati traktátust, Melchior von Osse 1555-ben írt, számos gyakorlati tanácsot tartalmazó „Politikai testamentum”-át is. — *H. Maier*: Staats- und Verwaltungslehre i. m. 141.

21 A hallei egyetemen Christian Thomasius, Odera-Frankfurtban Justus Dithmar 1727-től tart kameralista „államtudományi” kurzusokat. Gyakorlati politikát oktató kameralista tanszékek a század közepétől sorra alakulnak meg a német egyetemeken: 1752: Bécs, 1755: Göttingen, 1763: Prága, Lipcse, 1764: Würzburg, 1768: Freiburg, Klagenfurt, Innsbruck, 1780: Ingolstadt. — *H. Maier*: Staats- und Verwaltungslehre i. m. 214.

22 *H. Balázs Éva*: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763-1795). Bp. 1967. 89.

23 *Gottfried Achenwall*: Vorbereitungen zur Staatswissenschaft der heutigen fürnehmsten europäischen Reiche und Staaten. Göttingen, 1748.; *Johann Stephan Pütter*: Vorbereitung zu einem collegio practico juris publici. Göttingen, 1749.; *August Ludwig Schlözer*: Stats-Gelartheit. 1.Theil: Allgemeine Staatskunst und Statsverfassungslere. Göttingen, 1793. 2.Theil: Theorie der Statistik nebst Ideen über das Studium der Politik überhaupt. Göttingen, 1804.; vö. *H. Balázs Éva*: A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. 1. Schlözer és magyar tanítványai. In: Századok 97 (1963) 1187-1204.; *Bernad Warlich*: August Ludwig Schlözer 1735-1809 zwischen Reform und Revolution. Ein Beitrag zur Pathogenese frühliberalen Staatsdenkens im späten 18. Jahrhundert. (kéziratoss értekezés) Erlangen-Nürnberg, 1972.; *M. Rassam-J. Stagl* (Hrg.): Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit vornehmlich im 16-18. Jahrhundert. Bericht über ein interdisziplinäres Symposium in Wolfenbüttel, 25-27. September 1978. Padeborn-München-Wien, 1980.

mészetjogi filozófia alapján és széleskörű, empirikus-történeti ismereteket közvetítő tudományokkal kiegészülve vált teljessé a kameralista államtudományok rendszere:²⁴ a felvilágosult abszolútizmus képviselőinek és támogatóinak tudományos, de a kormányzati gyakorlatot szem előtt tartó államelméleti tananyaga.

Az új szemléletű, felvilágosult államtudományok, bár protestáns környezetben, protestáns német egyetemeken alakultak ki, a század közepétől a katolikus Bécsben is jelen voltak.²⁵ Justi, Beck és Martini, majd pedig követőik, Sonnenfels és Heincke a *Theresianum* tanáraiként az elmélet és az oktatás területén művelték, kormányzati tanácsadóként pedig a mindennapi gyakorlatban is képviselték az új kameralista államtudományokat,²⁶ közvetlen hatást gyakorolva II. József politikai nézeteinek és kormányzati gyakorlatának alakítására.

Johann Heinrich Gottlob von Justi mozgalmas életének egyik legrövidebb, de legtermékenyebb szakaszát töltötte Bécsben.²⁷ Sachsen-eisenachi tanácsosi állását feladva 1749 végén érkezett a birodalom fővárosába, ahol Khevenhüller és főként Haugwitz támogatásával 1750 őszétől kapott állást a Theresianumban a német nyelvé és egyben a *collegium oeconomico-provinciale* tanáraként.²⁸ Justi novemberben tartott akadémiai székfoglaló beszédében vázolta föl először államtudományi nézeteit.²⁹ 1752-től, Beck tervezete alapján, a Theresianumban is egységessé vált a gyakorlatias államtudományi képzés. Justi gyakorlati, kameralista tárgyakat tanított, a jó német stílusról tankönyvet írt és írásba foglalta az államtudományok alapelveit is.³⁰ Ugyanekkor Swieten cenzúrabizottságában Justi a történeti és politikai művek referenseként, Beckkel és Rieggerral együtt kiállt Montesquieu mellett és a jezsuitákkal szemben igyekezett kiharcolni a *Törvények szelleme* ki-

24 *Hans E. Bödeker*: Das staatswissenschaftliche Fächersystem im 18. Jahrhundert. In: *Wissenschaften im Zeitalter der Aufklärung*. Hrsg. Rudolf Vierhaus. Göttingen, 1985. 143-162.

25 *A. Menzel*: i. m. 448-475.; *Uő.*: Einiges über die Staatslehre J.H.G. v. Justis. In: *Zeitschrift für öffentliches Recht* 5(1926) 548-553.

26 A szakirodalom közülük általában Sonnenfelst helyezi a középpontba. Mellettük figyelmet érdemel Franz Anton von Blanc is. Vö. *Karl Grünberg*: Franz Anton von Blanc. Ein Sozialpolitiker der thesesianisch-josephinischen Zeit. München, 1921.

27 *F. Frensdorff*: Über das Leben und die Schriften des Nationalökonomen J.H.G. von Justi. In: *Nachrichten von der Königlich Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.-Hist. Klasse* (1903) 375-391.

28 A Theresianum könyvtára és kéziratára Justiról sajnos semmiféle dokumentumot nem őrzött meg. Bécsi tartózkodására azonban a Haus-, Hof- und Staatsarchiv, a Verwaltungsarchiv és családi levéltárak anyagai további információkkal szolgálhatnak. Justinak Bécsben Haugwitz-cal letegett legszorosabb kapcsolata. Tanította Haugwitz 11 éves fiát, Otto Carl — *F. Frensdorff*: i. m. 379.; Haugwitz pedig lelkesen fogadta Justi munkáit: a theresianumi előadások vázlatát például a Generaldirectorium minden osztályának megküldette — *Johann Heinrich Gottlob von Justi*: Kurzer systematischer Grundriß aller Oeconomischen und Cameralwissenschaften. In: *Uő.*: *Gesammelte politische und Finanz-Schriften über wichtige Gegenstände der Staatskunst, der Kriegswissenschaft und des Kameral- und Finanzwesens. Bd.1.* Kopenhagen-Leipzig, 1761. /Repr.: Aalen, 1970/ 505., vö. *Eugen Guglia*: *Das Theresianum in Wien. Vergangenheit und Gegenwart.* Wien, 1912. 69.

29 *J.H.G. v. Justi*: Rede von dem unzertrennlichen Zusammenhange eines blühenden Zustandes der Wissenschaften mit denjenigen Mitteln, welche einen Staat mächtig und glücklich machen. In: *Uő.*: *Gesammelte politische und Finanz-Schriften i. m. Bd.2.* Kopenhagen, Leipzig 1761. /Repr.: Aalen, 1970/ 128-175.; *Erre a nyelv és a tudományok összefüggéséről szóló értekezéssel hívta meg a tudományok „védőit” és „támogatóit”.* — *J.H.G. v. Justi*: *Abhandlung von dem Zusammenhang der Vollkommenheit der Sprache mit dem blühenden Zustand der Wissenschaften.* Wien, 1750.

30 *J.H.G. v. Justi*: *Anweisungen zu einer guten deutschen Schreibart.* Leipzig, 1755.; *Uő.*: *Kurzer systematischer Grundriß i. m. In: Uő.*: *Gesammelte politische und Finanz-Schriften i. m. Bd.1.* 504-573., Bd.2. 303-377.

adásának engedélyezését.³¹ Bár a természettudományok és a bányaművelés iránti közös érdeklődés révén Justi jó kapcsolatot tartott fenn Ferenc atyával, a bécsi egyetem filozófia professzorával, aki II. Józsefet is tanította,³² a jezsuitákkal való szembefordulásnak nagy szerepe lehetett abban, hogy a katolizálásra nem hajlandó Justinak 1753-ban el kellett hagynia Béccet.³³ Így bécsi éveinek termése, az új szemléletű kameralista államtudományok első átfogó szintézise³⁴ ugyan Mária Teréziának ajánlva jelent meg, szerzője azonban már a göttingai egyetemen folytatta megkezdett munkáját.

II. József már az uralkodásra tudatosan előkészítő, gondosan felépített ifjúkori neveltetése során találkozott a természetjog kameralista államtudományokat megalapozó változatával. A nyomtatásban is hozzáférhetővé tett tananyag³⁵ elkészítésére és oktatására 1754-ben Christian August Beck, a Theresianum tanára kapott megbízatást.³⁶ Beck, bár nem volt önálló, alkotó gondolkodó, alapos ismeretekkel rendelkezett kora jogelméleteiről, s így színvonalas összefoglalást tudott készíteni a természet- és nemzetközi jog, a német állam- és egyházjog, valamint a német hűbéri jog alapkérdéseiről. Jénai és lipcsei tanulmányai során a Németországban uralkodó pragmatikus-történeti államjogi felfogás hatott rá, így tudományos érdeklődése elsősorban a pozitív jognak szólt, a természetjogot elsősorban a pozitív törvények alapját és irányát kiszolgáló elméletnek tekintette.³⁷ Becknek József természet- és nemzetközi jogi tananyagát, megbízatása szerint,

- 31 *Grete Klingenstein*: Staatsverwaltung und kirchliche Autorität im 18. Jahrhundert. Das Problem der Zensur in der thesesianischen Reform. München, 1970. 177.
- 32 *D. Beales*: Joseph II. i. m. 46.; Justi és Ferenc atya kapcsolatának egy érdekes mozzanata, hogy Justi a magyarok eredetéről frott kis cikkében, melyben nemcsak a magyar nyelv eltűnését jóslgatta (Herder előtti!), hanem a Bécsben megismert magyar urak néhány furcsa szokását is leírja, egy Ferenc atyától hallott történetet is elmesél, miszerint egy magyar származású jezsuita Kínában egy tatárországi követvel találkozott volna, akivel anyanyelvén gond nélkül társaloghatott. — *J.H.G. v. Justi*: Eine Nachricht von dem Ursprunge der Ungarischen Nation. In: *Uő.*: Historische und Juristische Schriften. Bd.1. Frankfurt–Leipzig, 1760. 13-19.
- 33 *G. Klingenstein*: i. m. 163., 170-173., 183.
- 34 *J.H.G. v. Justi*: Staatswirtschaft, oder Systematische Abhandlung aller ökonomischen und Cameralwissenschaften. 1.Theil: Welcher die Lehre von Erhaltung und Vermehrung des Vermögens des Staats, und mithin die Staatskunst, die Policy- und Commerciens-Wissenschaft nebst der Haushaltungskunst in sich begreift. 2.Theil: Welcher die Lehre von dem vernünftigen Gebrauche des Vermögens des Staats, und mithin die eigentliche Cameral- oder Finanz-Wissenschaft in sich begreift. 2. stark verm. Aufl. Leipzig, 1758. [1. Aufl. 1755]; Az OSZK-ban őrzött példány előlapján golyóstollal írt megjegyzés található: „Hajnóczy József könyve volt!”
- 35 *H. Conrad* (Hrg.): Recht und Verfassung des Reiches in der Zeit Maria Theresias. Die Vorträge zum Unterricht des Erzherzogs Joseph im Natur- und Völkerrecht sowie im Deutschen Staats- und Lehnrecht. Köln–Opladen, 1964., vö. *Uő.*: Recht und Verfassung des Reiches in der Zeit Maria Theresias. Aus den Erziehungsvorträgen für den Erzherzog Joseph. In: Die Entstehung des modernen souveränen Staates. Hrg. H.H. Hofmann. Köln–Berlin, 1967. 228-243., 427-432.
- 36 Beck 1748-55 között volt a Theresianum tanára — *Max Frh. von Gemmel-Flischbach–Camillo Manussi Edler von Montesole*: Album der K.K. Theresianischen Akademie (1746-1913). Wien, 1913. 4.; állását feladva minden erejét a trónörökös oktatásának szentelte 1760-ig — *H. Conrad* (Hrg.): i. m. 11.; József kabinetirodáját vezette, majd a Reichshofkanzlei titkára lett. 1784-ben halt meg. — *Fritz Reinöhl*: Geschichte der k. u. k. Kabinettskanzlei. Wien 1963. 344.; Magyar közjogról írt munkája Benczúr József Jegyzeteivel jelent meg: *C. A. Beck*. Jus Publicum Hungaricae. Viennae 1790.
- 37 *M. Conrad* (Hrg.): i. m. 15.

Pufendorf alapján kellett összeállítania.³⁸ Beck, feladatát szélesebben értelmezve, összeállítását nemcsak a klasszikus antik auktoroktól vett idézetekkel fűszerezte, hanem Pufendorfon kívül számos 16–18. századi filozófus munkájára is utalt. Leggyakrabban Burlamaquit,³⁹ Pufendorf francia népszerűsítőjét idézi; a modern, kortárs nézetek alapos ismeretéről tanúskodnak a Locke-ra, Montesquieu-re és Rousseau-ra való hivatkozások,⁴⁰ melyek azonban nem térítették el a német felvilágosodás Pufendorftól kiinduló, Thomasiuson, Leibniz és Wolff filozófiájától a 18. század végéig ható természetjogi felfogásától.

Justi legjelentősebb írásaira⁴¹ és Beck kompendiumára támaszkodva megkísérlem elemezni a kameralista államtudományok tartalmát. Ennek rendszerezett és átfogó bemutatására azonban nem törekszem, csupán azon három témakör vizsgálatára szorítkozhatom, melyek különösen hozzásegítenek II. József uralkodói gyakorlatának megértéséhez. Eközben nyitva hagyom az elmélet és a gyakorlat viszonyának kérdését,⁴² ahogy nem foglalkozom itt II. József reformpolitikájának lehetséges gyakorlati elő- vagy példaképeivel sem.

Az állam

Antropológiai felfogás

A 17–18. századi természetjogi államelméletek kiindulópontja a „természeti állapot” leírása.⁴³ Az elméleti fikcióként vagy akár az állam megalakulását megelőző, lehetséges történeti korként felfogott természeti állapotban az ember társadalmi-

38 Samuel Pufendorf nagyhatású természetjogi munkája a „De iure naturae et gentium” (Libr.8, Lund, 1672). A tananyagról Lotharingiai Ferenc 1754. március 6-án így rendelkezik: „Pour l’instruire dans le droit naturel et des gens le petit livre de Puffendorff doit servir de base” — *H. Conrad* (Hg.): i. m. 17., 69. Ezzel a császár inkább Pufendorf „De officio hominis et civis juxta legem naturalem libri duo” (Lund, 1673) c. írását választotta, melyben Pufendorf rövidített, tankönyvesített formában foglalta össze egy évvel korábbi munkáját.

39 *G. Gagnebin*: Burlamaquit et le droit naturel. Genève, 1944.

40 Beck kompendiuma a következő munkákat idézi: John Locke: *Toughts on Education* (1693), *Two Treatises of Government* (1690); Charles Montesquieu: *Considération sur les causes de la grandeur...des Romains...* (1734), *Esprit des lois* (1748); A kompendium nyomtatásban megjelent változatában: Jean-Jacques Rousseau: *Émile...* (1762)

41 Justi nézeteinek összefoglalása során szinte lehetetlen összes munkáját figyelembe venni. Könnyű tollú író volt. Arra azonban, hogy állandóan új kötetekkel jelen legyen a könyvpiacon, nem annyira a szereplésvágy, mint a szükség vitte: részben írásaiból igyekezett megélni, részben írásaival próbálta különböző német fejedelmek, különösen pedig II. Frigyes bizalmát elnyerni és nyugalmasabb életet biztosító állami szolgálatba jutni. Ez, részben a Hétéves háború során a Habsburg monarchiát élesen támadó — többek között a magyarországi protestánsok üldözésével vádoló — írásainak köszönhetően idővel sikerült is neki. 1765-ben bányászati felügyelővé nevezték ki, azonban két évvel később már vizsgálat indult ellene az irányítása alatt álló üzemekben feltárt hiányok miatt. Végül börtönbe került, s ott halt meg 1771-ben. — *F. Frensdorff*: i. m. 391-412., 435-459.; *Beigazolódott tehát Christoph Martin Wieland véleménye II. Frigyesről: „König Friedrich ist zwar ein großer Mann, aber vor dem Glück, unter seinem Stock sive Szepter zu leben, bewahre uns der liebe Herr Gott.”* — idézi *Leo Just*: *Stufen und Formen des Absolutismus. Ein Überblick*. In: *Absolutismus*. Hrg. Walter Hubatsch. Darmstadt 1973. 297.

42 *Ernst Klein*: *Johann Heinrich Gottlob Justi und die preußische Staatswirtschaft*. In: *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 48(1961) 145-202. véleménye, hogy Justi a porosz politikai gyakorlatból formált rendszeres kameralista elméletet. Justi életrajzírója pedig a hányatot életpálya tapasztalatainak tükröződését hangsúlyozza a művekben. — *F. Frensdorff*: i. m. 500.

43 *C.B. Macpherson*: *The Political Theory of Possesive Individualism. Hobbes to Locke*. Oxford, 1962.; *Hans Medick*: *Naturzustand und Naturgeschichte der bürgerlichen Gesellschaft*. Die

állami kötöttségektől menten, „természetéből adódó”, lényegi tulajdonságaival jelenik meg. A természetes tulajdonságokkal megrajzolt emberkép, a kor viszonyaiból, egyéni tapasztalatokból nyert, de általános érvényre számot tartó antropológiai felfogás szolgál a természetjogi filozófusok számára a követendő általános etikai normák, a „természeti törvények” meghatározására és az ezekből levezetett, a társadalmi lét szabályait alkotó pozitív törvények alátámasztására. Ezzel, a normateremtés problematikáját fel nem ismerő, a leíró mondatokat előíró mondatokká átalakító eljárással⁴⁴ a természetjogi filozófusok emberközpontú filozófiai normarendszereket alkottak, melyek emberképük eltéréseinek megfelelően különböző állam- és társadalomfelfogást képviselnek.

Justi emberképe igen közel áll az utilitarista felfogáshoz.⁴⁵ Az ember természeténél fogva rendelkezik az önfenntartás ösztönével és az önszeretet jellemzi. Ezért minden ember törekszik a boldogságra,⁴⁶ mely egyben az élet végső célja. Az ember ugyanakkor értelemmel rendelkező lény is, aki önmagát és önmaga végcélját ismeri és a szabadságról is fogalmat alkot önmaga számára.⁴⁷ Önmagát másnak így csak abban az esetben veti alá, ha bizonyos abban, hogy ez javára válik. „Tehát csak a meggyőződés lehet az engedelmisség egyetlen alapja egy értelemmel rendelkező lény számára, hogy ez saját javára szolgál. És ugyan a félelem révén távol lehet őt tartani bizonyos cselekedetektől, de sohasem lehet elérni, hogy bizonyos cselekedeteket legjobb képességei és ereje szerint véghez vigyen, ha hiányzik az engedelmisség igazi alapja.”⁴⁸ Bár Justi utal a hatalomgyakorlás más lehetőségére is, de már az ember két alaptulajdonságából következik, hogy hatékony és eredményes csak az a hatalom lehet, mely alattvalói érdekeit szem

Ursprünge der bürgerlichen Sozialtheorie als Geschichtsphilosophie und Sozialwissenschaft bei Samuel Pufendorf, John Locke und Adam Smith. Göttingen, 1973.

44 *W. Röd*: i. m.

45 *Louise Sommer*: Die österreichischen Kameralisten. In dogmengeschichtlicher Darstellung. 2. Teil Wien, 1925. 211.

46 „Glückseligkeit” — Justi ezt a szót használja leggyakrabban. Írásaiban csak egy helyen választja el egymástól a ’szerecsés boldogulás’ (Glück, glücklich) és az anyagi körülményektől független ’boldogság’ (Glückseligkeit, glückselig) fogalmát. — *J.H.G. v. Justi*: Von dem wahren Reichthum des Staats. In: *Uß*: Gesammelte politische und Finanz-Schriften i. m. Bd.3. Kopenhagen, Leipzig, 1764. (Repr.: Aalen, 1970) 27.; *Ulrich Engelhardt*: Zum Begriff der Glückseligkeit in der kameralistischen Staatslehre des 18. Jahrhunderts (J.H.G. v. Justi). In: *Zeitschrift für Historische Forschung* 8(1981) 61.; vö. *Hans-Jürgen Fuchs*: Entfremdung und Narzismus. Semantische Untersuchungen zur Geschichte der „Selbstbezogenheit” als Vorgeschichte von französisch „amour-propre”. Stuttgart, 1977. 279-285.

47 *J.H.G. v. Justi*: Natur und Wesen der Staaten als die Quelle aller Regierungswissenschaften und Gesetze. Hrg. H.G. Scheidemantel 2. Aufl. Mittau, 1771. (Repr.: Aalen, 1969). [1. kiadás: Berlin-Stettin-Leipzig, 1760] § 31. (62., 64.); Justi theresianumi beszéde még hagyományosabb, a skolasztikához erősebben kapcsolódó felfogást tükröz. Annak kiemelésével, hogy az ember és a természet rendje Isten teremtménye, nagyobb hangsúlyt kap a természetjogi teológiai érveléssel való megalapozása. Ugyanakkor Justi beszédében a boldogságra/önfenntartásra törekvés mellett másik alapvető emberi tulajdonságként az embert mint társas lényt ábrázolja. Ezt bizonyítaná a nyelv megléte is. — *J.H.G. v. Justi*: Rede i. m. 128-131.; Az, hogy az ember természeténél fogva társas lény, a „socialitas” fogalma, Pufendorf elméletének is egyik kiindulópontja. — *H. Denzer*: i. m. 93-96.

48 „Die Ueberzeugung seines eigenen Bestens ist also der einzige Grund des Gehorsams vor ein verständiges Wesen; und man kann es zwar durch Furcht von gewissen Handlungen abhalten; aber niemals wird man es dahin bringen, gewisse Handlungen nach seinem besten Vermögen und Kräften zu verrichten, wenn der wahre Grund des Gehorsams erlangt.” — *J.H.G. v. Justi*: Natur und Wesen i. m. 65.

előtt tartja. Ily módon az értelem mind az egyes ember, mind pedig a hatalom gyakorlói részéről biztosítéka annak, hogy a hatalom, az állam az emberi boldogság megvalósítója legyen.

Beck szűkszavú kompendiuma az elsősorban Hobbesra jellemző, de Pufendorfnál⁴⁹ is jelentkező pesszimistább emberkép körvonalait rajzolja meg. Kiindulópontja ugyan a természeti állapotban élő szabad és egyenlő emberek ideálja,⁵⁰ akik a „társas ösztöntől” hajtva hamarosan társadalmat hoznak létre erejük egy közös végcél megvalósítása érdekében egyesítve.⁵¹ Hatalom és függőség azonban már a természeti állapotban az emberi együttélés természetes közegében, a családban létrejön.⁵² A családfők despotikus uralmát váltja föl az állam, melyet a családfők hoznak létre, „mivel egy közös főhatalom alatt létfenntartásukat, nyugalmaikat és boldogságukat gondolták megtalálni.”⁵³ A természeti állapot feladásának oka tehát az „ember rosszlelkűsége és gonoszsága”,⁵⁴ melyet csak az állam képes korlátok között tartani; az állam feladata, célja, hogy megvédje az embert a másiktól és a biztonság megteremtésével véget vessen a tulajdon, a szabadság és az élet elvesztésétől való állandó félelemnek: „[Az állam megalapításának] egyetlen igazi mozgatórugója ebből következően életük, szabadságuk és tulajdonuk megfelelő biztonságának hiánya és az ebből keletkező félelem.”⁵⁵

Az állam létrehozása és célja

Justi felfogása szerint az államot, a „polgári társadalmat” a főhatalom különbözteti meg a „szabad társadalomtól”. A „polgári társadalomban” csak egy akarat, a társadalom tagjainak egyesített akarata, és csak egy erő, a társadalmat alkotók erejének egyesítésével létrehozott erő létezik. Az egyesített akarat „az állam első morális alapja”, az állam létének biztosítéka, s így mindig fenn kell tartani. A társadalmat alkotók erejének egyesítése „az állam második morális alapja”, mely révén létrejön a főhatalom. Az egyedüli erőt képviselő főhatalom feladata az egyesített akarat érvényre juttatása.⁵⁶ Az államot alkotó főhatalmat, az akaratok és erők egységét Justi szerint a társadalom tagjai, ha nem is de facto társadalmi szerződéssel (ezt Justi bírálja), de hosszú idő alatt, lassanként kialakuló „hallgatóság” megállapodással,⁵⁷ önként hozzák létre.

A főhatalom, az állam önkéntes létrehozása, összekapcsolva az idealizált emberképpel, Justi legdöntőbb érve az állam céljának meghatározásához. Ha minden ember saját boldogságának megvalósítására törekszik, és egyikük sem hajlandó magát másféle törvényeknek alávetni,⁵⁸ mint azon „igaz törvényeknek”,

49 *H. Denzer*: i. m. 173.

50 *H. Conrad* (Hrg.): i. m. 191. (2/1. § 1.)

51 I. m. 193. (2/1. § 4.)

52 I. m. 204. (2/5. § 1.)

53 „...weil sie alle unter einem gemeinschaftlichen Oberhaupt ihre Erhaltung, Ruhe und Glückseligkeit zu finden glaubten.” — I. m. 205. (2/5. § 3.)

54 „Unart und Bosheit der Menschen” — I. m. 207. (2/5. § 7.)

55 „Die einzige wahre Bewegungsursache [zur Gründung des Staates] ist demnach der Mangel hinlänglicher Sicherheit für ihr Leben, für ihre Freiheit und ihr Vermögen und die daraus entstehende Furcht.” — i. m. 206. (2/5. § 6.)

56 *J.H.G. v. Justi*: *Natur und Wesen* i. m. § 23-25. (49.)

57 *Uo. 27.* (54-56.); *L. Sommer*: i. m. 199.; *A. Menzel*: i. m. (1929) 461.

58 „Die Menschen können auch niemals den Willen gehabt haben, sich einer willkürlichen Gewalt zu unterwerfen.” — *J.H.G. v. Justi*: *Natur und Wesen* i. m. § 34. (67.)

amelyektől boldogsága megvalósulását remélheti, akkor az állam végcélja csakis mindenki boldogságának, a közboldogság megvalósítása lehet.

Ezt a következtetést Justi olyan jogi érveléssel is alátámasztja, melyhez kiindulópontként Montesquieu-tól veszi a törvény fogalmának meghatározását. A törvények „szükségszerű és a dolgok természetéből keletkező viszonyok”.⁵⁹ Az „igazi törvények” — ellentétben például egy zsarnok parancsaival — megfelelnek ennek a definíciónak. Az ember csak „igaz törvényeknek” hajlandó magát alávetni, olyan törvényeknek, melyek az ember természetéből keletkeztek és következésképpen végcéljuk csak az ember boldogságára irányulhat. Ha az emberek tehát önként egyesítették akaratukat és erejüket az államban, az állam eredeti törvényeinek ilyen „igaz törvényeknek” kellett lenniük, melyektől az emberek saját céljuk megvalósítását remélhették. Így tehát az ember és az állam végcélja egybeesik: „az állam általános végcélja nem lehet más, mint az élet kölönös végcélja, melyet a természet minden emberbe elültetett, nevezetesen a boldogságuk.”⁶⁰

A „boldogság” fogalma

Az állam végcéljáról itt idézett különböző megfogalmazások jelzik, hogy Justi nem határozta meg egyértelműen az egyéni, „individuális” és a „közösségi” boldogság viszonyát.⁶¹ Ideális esetben — és Justi az állam létrejöttét ilyen esetnek tartja — az egyén céljai, érdekei teljes mértékben megegyeznek a közösség céljával és érdekeivel. Az azonos cél az erősen utilitarista tartalmú⁶² „boldogság”, melyet Justi így az egyénnel, emberiséggel, az állammal összefüggésben egyaránt használhat, sőt „Európa boldogságáról” vagy „más világrészek boldogságáról” is beszélhet; ezzel a boldogság fogalmának egyidejűleg „magánjogi és egyén feletti, állampolitikai aspektusokat” kölcsönöz.⁶³

Másutt Justi a boldogság fogalmát viszonylagossá teszi, amikor a boldogságot az ember adottságaitól és életkörülményeitől függő lehetséges állapotnak tartja,⁶⁴ sőt esetenként a közboldogságot az egyéni boldogság fölé helyezve a kettőt szembe is állítja.⁶⁵ A „polgári társadalom”, az állam célja így már nem az egyének saját, individuális céljának, a boldogságnak megvalósítására, hanem egy, attól határo-

59 Gesetze sind „nothwendige und aus der Natur der Dinge entstehende Verhältnisse.” — Uo. 33. (65.); „Les lois, dans la signification la plus étendue, sont les rapports nécessaires qui dérivent de la nature des choses”, így szól a „Törvények szelleme” legelső mondata. — *Charles Louis de Montesquieu: L'Esprit des Lois*. In: *Oeuvres complètes, présenté et annoté par Roger Caillois*. Tom.2. Paris, 1951. 232.

60 „...der allgemeine Endzweck der Republik kann mithin kein anderer seyn, als der besondere Endzweck des Lebens, den die Natur jeden Menschen eingepflanzt hat, nämlich ihre Glückseligkeit.” — *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen* i. m. § 33. (66.)

61 I. m. § 38. (80.)

62 Az egyén állandó törekvése a gazdagságra és jólétre automatikusan az állam és ezzel a közösség boldogságához vezet: „Ein jeder Unterthan mu zuzörderst sein Vermögen, seine Fähigkeiten und Geschicklichkeiten beständig zu vergrößern suchen; denn indem er dieses thut; so vermehret er zugleich die Kräfte des Staats, die lediglich auf der Vereinigung der einzelnen Kräfte beruhen; und mithin arbeitet er mit seinen Kräften an dessen Wohlfahrt.” — I. m. (310.)

63 *U. Engelhardt*: i. m. 51.

64 „Er [Gott] erschuf sie [seine Geschöpfe] deshalb, da er ein jedes seine Geschöpfe so glücklich machen wollte, als er nach der Beschaffenheit ihres Wesens und nach dem Zusammenhange der Dinge nur immer möglich war.” (kiemelés Sz.A.) — *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen* i. m. § 31. (62.)

65 „...und der große Endzweck, das erste Gesetz und der allgemeine Grundsatz aller bürgerlichen Verfassungen ist demnach, außer Streit, die gemeinschaftliche Glückseligkeit, oder die Wohl-

zottan különváló célra, a „közboldogságra” irányul. Az egyénnek pedig saját célját ennek alárendelve, a „közjóval” összhangban kell kialakítania.⁶⁶ Ezért az alattvaló „első kötelessége” a főhatalomként az államot megtestesítő uralkodóval szemben a hűség, pontosabban, hogy egyéni boldogságát sohasem az állam vagy az uralkodó nyilvánvaló hátrányára keresse illetve semmit se tegyen a közjó kárára.⁶⁷ Ezzel, az egyéni és közös cél szétválasztásával és a közboldogságnak az egyéni boldogság fölé helyezésével Justi részben megcáfolja saját, az állam keletkezéséről felállított elméletét, melynek alapja éppen az individuális és az állam által megvalósítandó közös cél teljes egyezése volt.

Justi, akár „egyéni”, akár „közboldogságról” beszél, írásaiban négy dolgot⁶⁸ tart a boldogsághoz legalább szükségesnek: a belső és külső biztonságot, a korlátlan önkiteljesítés lehetőségét vagy másként az ésszerű szabadságot, a jogbiztonságot és a jólétet.⁶⁹ Másutt Justi az alattvalók szabadságának és tulajdonának sértetlenségét, az igazságosságot (elsősorban a hivatalokét, kormányzervekét) hangsúlyozza, valamint azt, hogy az adókat nem szabad emelni, és az uralkodó csak a „legnagyobb szükség” esetén indíthat háborút.⁷⁰ A magántulajdon és a tőke biztonságát különösen fontosnak tartja; több, különböző változatban érvel emellett és ez a „tevékeny főhatalom”, az uralkodó hatalmának egyik legfontosabb korlátozása.⁷¹

A „boldogság” fogalma tehát Justinál elsősorban anyagi⁷² és — a felvilágosodás szekularizált világnévébe illeszkedve — evilági vonatkozásban nyer tartalmat. A „boldogság”, pontosabban a boldogságra törekvés minden társadalmi és politikai alakulat forrása, az állam legitimitációja. Így a „boldogság” — vagy a 18. század végére már-már divatszóvá váló „közjó”⁷³ — fogalma tartalmazza Justinál és más

fahrt und das Beste eines jeden Mitgliedes, *in so fern* solches mit dem gemeinschaftlichen Besten bestehen kann.” (Kiemelés Sz.A.) — *J.H.G. v. Justi: System des Finanzwesens*. Nach vernünftigen, aus dem Endzweck der bürgerlichen Gesellschaften und aus der Natur aller Quellen der Einkünfte des Staats hergeleiteten Grundsätzen und Regeln abgehandelt. Halle, 1766. (Repr.: Aalen, 1969.) 2.

66 „Der Endzweck der bürgerlichen Gesellschaften ist die gemeinschaftliche Glückseligkeit; oder daß ein jedes Mitglied der Gesellschaft seine eigene Glückseligkeit mit dem allgemeinen Besten vereiniget.” — *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen* i. m. § 132. (302.)

67 „...die Treue, nämlich, daß sie [die Untertanen] niemals ihre eigene Glückseligkeit mit dem offenbaren Nachtheil des Regenten und des Staats zu befördern suchen, oder etwas unternehmen, wovon sie überzeugt seyn müssen, daß es dem allgemeinen Besten der Gesellschaft zum Schaden gereicht.” — I. m. § 132. (303.)

68 „Glücksgüter”

69 *U. Engelhardt*: i. m. 52.; vö. *J.H.G. v. Justi: Rede* i. m. 141.; *J.H.G. v. Justi: Staatswirtschaft* i. m. 1. Teil, 1. Buch § 31-34. (65-67.) — itt (66.) Justi a következő meghatározást adja: „Ich verstehe demnach hier unter der Glückseligkeit der Unterthanen, eine solche gute Einrichtung und Beschaffenheit eines Staats, daß jedermann einer vernünftigen Freyheit genieße, und durch seinen Fleiß vermögend sey, sich diejenigen moralischen und zeitlichen Güter zu erwerben, die er nach seinem Stande zu einem vergnügten Leben nöthig hat.”

70 *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen* i. m. § 57-58. (123-129.)

71 I. m. és általánosabban § 49.: az uralkodó nem „dominium eminens” az alattvalók magántulajdonára felett, mivel az uralkodó nem azonos az állammal, hanem csak irányítja az államot; § 50. és § 149.: Az állam erejével, melyet az alattvalók magántulajdonára, képességeik és készségeik tesznek ki, az uralkodó nem élhet vissza; § 137: szenvedélyesen érvel amellett, hogy az alattvalók birtokolt tőke sérthetetlen: „Wenn die Unterthanen einen Theil, nicht von ihren Einkünften, sondern von dem Hauptstamme des Vermögens selbst, abliefern müssen; so ist dieses *der härteste und unglücklichste Zustand*, worinnen ein Staat gerathen kann.” (311.)

72 *L. Sommer*: i. m. 204., 214.

73 „gemeinschaftliches Beste”, „Gemeinwohl” — ezeket Justi ritkábban, de szintén használja.

államtudósoknál azokat az értékeket, melyek az állam és állampolgár vagy uralkodó és alattvaló viszonyát, egymással szembeni kötelességeit meghatározzák és amelyeket a kormányzati alapelvek, az állam berendezkedésének szabályai és módzatai követnek.

Justi a racionalisztikus-természetjogi elmélet mellett az állam létrejöttét és annak indítékait, célját — elsősorban Montesquieu nyomán — történeti-szociológiai elemzéssel is bemutatja.⁷⁴ Ebben a reálisabb, lassú történeti folyamatban a családi függőségi viszonyokból alakul ki a hatalom; az állam létrehozása pedig nem valamiféle távoli, elvont cél érdekében, hanem kézzelfogható, gyakorlati feladat, a rend fenntartása érdekében történik.⁷⁵ Ez a megállapítás azonban nem áll ellentétben a természetjog alapján kifejtett elmélettel, sőt alá is támasztja azt: a „rend”, mely az államban, az állam révén valósul meg, csak a „boldogság” fogalmába sűrített értékekre vonatkoztatva kap értelmet.

Az uralkodó

Szerződés-elmélet

A természetjogi filozófia háttérbe szorította a hatalom isteni kegyelemből levezetett legitimitációját⁷⁶ és azt szekularizált, racionális elmélettel helyettesítette. A hatalom forrása az a szerződés, melyben a természeti állapotból a „polgári társadalom” állapotába átlépő ember elismeri a társadalmat összefogó hatalmat és javára lemond természetes jogai személyes gyakorlásáról. Grotiustól Rousseau-ig a természetjogi szerződés-elméletek változatos formában írják le a „polgári társadalom”, az állam létrehozásának lépéseit, a főhatalom eredetét és az azt elismerő egyénhez való viszonyát.

Beck az állam létrehozásáról alkotott igen eklektikus felfogásában még képviseli az isteni eredetű főhatalom eszméjét,⁷⁷ ugyanakkor az államot mint az emberek közmegegyezésével, erejük egyesítésével és akaratuk a közösen elismert főhatalomnak való alávetésével létrejött jogi személyt is leírja.⁷⁸ Az alávetés momentuma mellett azonban ebben a modern természetjogi konstrukcióban szinte hangsúlytalan marad az állami közösség létrehozásának mozzanata:⁷⁹ Beck felfogásában az állam fő ismertetőjegye az „egyetlen és legmagasabb”, „szent,

74 *L. Sommer*: i. m. 191.; A természetjog és az empirikus, szociológiai elméletalkotás problémájára Montesquieu-nél ld. *Mark H. Waddicor*: Montesquieu and the Philosophy of Natural Law. The Hague, 1970.; Ez a történeti-szociológiai szemlélet Becknél is felbukkan. Szerinte az államok nem egyféléképpen jöttek létre. Néhány államot kényszerrel hoztak létre, mivel az erősebbek leigázták a gyengébbeket. A legtöbb állam hallgatólagos beleegyezéssel jött létre, s ezt később szerződéssel is megpecsételték. A legritkább esetben jött létre állam kifejezett beleegyezés, szerződéskötés révén. — *H. Conrad* (Hrg.): i. m. 208. (2/5. § 9.)

75 „Nicht die Furcht vor fremden Ueberfall, sondern die innerliche Unordnung der Gesellschaften sind die nähere Veranlassung zu Einrichtung der Republiken gewesen.” — *J.H.G. v. Justi*: Natur und Wesen i. m. § 11. (26.)

76 *Otto Brunner*: Vom Gottesgnadentum zum monarchischen Prinzip. In: *Ud.*: Neue Wege i. m. 160-186.; A Habsburg-házban II. József az első, aki nem tekinti magát Isten kegyelméből uralkodónak — *Hugo Hantsch*: Die Geschichte Österreichs. Bd.2. Graz-Wien-Köln, 1953. 221-228.; *Adam Wandruszka*: Das Haus Habsburg. Die Geschichte einer europäischen Dynastie. 2. erg. u. verb. Aufl. Stuttgart, 1956. 172.

77 *H. Conrad* (Hrg.): i. m. 207. (2/5. § 7.)

78 I. m. 208. (2/5. § 8.)

79 Másutt Beck csak az erők és akaratok alávetését említi. — I. m. 261. (2/5. § 1.)

azaz sérthetetlen” hatalom, a főhatalom jelenléte, „mely egyedül a Mindenható Istent ismeri el urának és bírójának”.⁸⁰ A főhatalom békés úton — választás és öröklés útján — vagy pedig erőszakkal szerezhető meg,⁸¹ a monarchikus, arisztokratikus vagy demokratikus kormányzati formában egyaránt. A mindhárom kormányzati formának vannak előnyei és hátrányai, önmagában egyik sem a legjobb kormányzati forma; leghelyesebb azt választani — mondja Beck —, amelyik az ország és nép tulajdonságaival leginkább összhangban van, s amelyik az uralmat és szabadságot a legokosabban egyesíti.⁸² Beck feladatát figyelembe véve azonban a különböző kormányformákról mondottaknak inkább csak elméleti jelentősége van: valójában a főhatalom megtestesítője, képviselője az uralkodó, aki egyedül kormányoz, „akarata törvény az alattvalók számára, figyelmének középpontjában az egész állam jóléte és minden egyes alattvaló boldogsága áll.”⁸³

Justi felfogása a főhatalom, az állam létrehozásáról széles legitimációs alapot biztosít a főhatalom számára, mivel azt a néptől, a társadalom tagjaitól eredezteti,⁸⁴ akik hosszú folyamat során, „hallgatólagosan” egyesítették akaratukat és erejüket. Ettől a nép alkotta főhatalomtól azonban Justi elválasztja a „tevékeny főhatalmat”, melyre a nép szerződésben, alaptörvényekben ruhazza át a szuverenitást. Bár hangsúlyozza, hogy az alaptörvények megkötik a „tevékeny főhatalmat”, ezek lehetséges tartalmára nem utal.⁸⁵

Justi számos kérdést nyitva hagyó elmélete, mely formálisan elutasítja a klasszikus szerződés-elméleteket, de ugyanúgy tartalmazza az egyesülés, a főhatalom alkotás és az alávétel lépéseit,⁸⁶ annak ellenére, hogy hangsúlyozza népsuverenitás gondolatát, a korlátlan monarchikus hatalom, az abszolutizmus legitimációját szolgálja. Sem a néptől eredő főhatalom gondolatát,⁸⁷ sem pedig az alkotmányban rögzített hatalom gondolatát nem dolgozza ki annak érdekében, hogy már a főhatalom keletkezéséről alkotott elmélettel kizárja a hatalommal való visszaélés lehetőségét.⁸⁸ Célja nem is ez. Az államok természetéről és lényegéről írott nagy munkájáig — melyben Montesquieu-vel akart versenyre kelni⁸⁹ — nem is foglalkozik behatóan a főhatalom elméletével. Bécsi írásaiban a

80 I. m. 219., 221. (2/6. § 2., 7.)

81 I. m. 222. (2/6. § 10.)

82 I. m. 217. (2/5. § 26.)

83 Sein Wille ist der Untertanen Gesetz, die Wohlfahrt des ganzen Staats und die Glückseligkeit aller einzelnen Untertanen sind sein vornehmstes Augenmerk.” — I. m. 209. (2/5. § 11.)

84 „Die oberste Gewalt in dem Staate rührete solcher Gestalt ungezweifelt von dem Volke her; ein Satz, der heute zu Tage so allgemein für wahr erkannt wird, als gefährlich er ehemals den kleinen Geistern zu seyn schien.” — *J.H.G. v. Justi: Staatswirtschaft* i. m. 1. Teil § 6. (34.); A mondat-hoz fűzött megjegyzésében Justi Thomasiusra utal.

85 „Grundgewalt des Volkes” és „thätige oberste Gewalt” megkülönböztetése — *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen* i. m. § 46. (98-102.)

86 Pufendorf az állam létrehozását két szerződés megkötésével, három lépésben képzelte el: A leendő polgárok egymás között kölcsönösen megkötött társadalmi szerződésben elhatározzák, hogy állandó közösséget, államot hoznak létre; megállapodnak a kormányzati formában; újabb szerződésben alávetik magukat a kormánynak. — *H. Denzer: i. m.* 165.

87 Ebből csupán azt a következtetést vonja le, hogy nem az alattvalók vannak az uralkodóért, hanem ellenkezőleg. — *J.H.G. v. Justi: Staatswirtschaft* i. m. 1. Teil. § 7. (35.)

88 Az abszolutizmus legitimációját csak azok a szerződés-elméletek nem teszik lehetővé, ahol a társadalmi szerződést megkötő felektől nem válik el a főhatalom: a szerződést kötők a többségi elv alapján (Locke) vagy összességükben (Rousseau) alkotják a főhatalmat.

89 *Harm Kluebing: Die Lehre von der Macht der Staaten. Das außenpolitische Machtproblem in der „politischen Wissenschaft” und in der praktischen Politik im 18. Jahrhundert.* Berlin, 1986. 97.

különböző kormányzati formákat összehasonlítva eleve a monarchikus kormányzatra szűkíti állalmélettét, mivel — praktikus megfontolások alapján — ez a kormányzati forma a leginkább alkalmas az állam feltételezett céljának megvalósítására.⁹⁰ Így Justi államfelfogásának középpontjában is az uralkodó áll. Ő testesíti meg az államban egyedül jelenlévő hatalmat, a főhatalmat; ő rendelkezik egyedül a politikai cselekvés képességével és ő az, aki az államot eszközként használhatja, miközben csupán egyetlen morális parancsolat szab neki határt: az állam, a főhatalom mindig végcélját követve az egyéni, de még inkább a „közboldogság” megvalósítására törekedjék.

A „tevékeny főhatalom”, az uralkodó rendelkezik az állam „egyesített ercjével”, vagyis mindazzal, ami az állam hasznára válhat: beleértve az alattvalók magántulajdonában lévő javakat, de még az alattvalók képességeit és tudását is.⁹¹ Ebből vezeti le Justi például a katonai és civil szolgálat mindenkire kiterjedő köteletségét. Az uralkodó ilyen szélesen értelmezett, korlátlan jogai ellentmondának a magántulajdon és a tőke szabadsága, biztonsága követelésének. Ezt Justi azzal igyekszik feloldani, hogy az uralkodóról feltételezi: rendelkezik azzal az ésszerű belátással, hogy a rendelkezésére álló erőket nem teheti tönkre, hiszen saját hatalma ezeken az erőknél nyugszik.

Hatalom korlátai

A főhatalom feladatai közé tartozik a törvényhozás és a törvények végrehajtása. Ha a két feladat egy kézben egyesül, Justi korlátlan főhatalomról, a két feladat szétválása esetén pedig korlátozott főhatalomról beszél.⁹² A hatalom megosztásának kérdésében azonban Justi nem foglal egyértelműen állást, de a mindent uraló állam erejének és működőképességének biztosítása egyértelműen fontosabb számára, mint a hatalom finoman kidolgozott megosztásának problémája, a jól működő, kölcsönös ellenőrző mechanizmusok révén a hatalommal való visszaélés megakadályozása. „A korlátlan hatalom a polgárok számára ijesztő és az államra hátrányos, ha nem a legnagyobb emberi bölcsesség irányítja, mely azonban ritkán kerül trónra”⁹³ — ezt a korlátlan hatalom hívei (és van, amikor Justi egyértelmű-

90 „Hierbey kann durch zulängliche Gründe leicht erwiesen werden, daß die monarchische Regierungsform, in Ansehung der Geschwindigkeit, womit die Mittel zur Glückseligkeit des Staats ergriffen werden können, und weil hierbey viele innerliche Bewegungen und Unordnungen zu vermeiden sind, allen anderen Regierungsarten vorzuziehen sey.” — *J.H.G. v. Justi*: Kurzer systematischer Grundriß i. m. § 4. (506.); „Es ist auch gewiß, daß ein einziger guter Monarch so viel Gutes stiften kann, als freye Republiken in Jahrhunderten nicht zu Stande bringen können.” — *J.H.G. v. Justi*: Staatswirtschaft i. m. 1. Teil. § 10. (38.); *J.H.G. v. Justi*: Natur und Wesen i. m. § 72. (161.)

91 „...unter den Kräften alles begriffen ist, wodurch man sich zum Nutzen des Staats thätig erweisen kann [...] auch alle Arten von Gütern, die in dem Privateigenthume der Unterthanen sind; ja die Fähigkeiten und Geschichtlichkeiten der Unterthanen selbst sind dahin zu rechnen.” — *J.H.G. v. Justi*: Natur und Wesen i. m. § 48. (105.)

92 „uneingeschränkte oberste Gewalt”, „eingeschränkte oberste Gewalt” — I. m. § 51-53. (112-116.)

93 „Die uneingeschränkte Gewalt wird allemal den Bürgern erschrecklich und dem Staate nachtheilig seyn, wenn sie nicht von der höchsten menschlichen Weisheit geführt wird, die gar selten auf dem Thron sitzt.” — Uo. § 56. (122.); Beck kevés figyelmet szentel az alkotmánnyal korlátozott és korlátlan monarchia kérdésének. Különbséget tesz azonban a korlátlan monarchia és a — Montesquieu nyomán definiált — despotizmus, illetve az uralkodó és zsarnok között: a zsarnok saját hatalmát és nagyságát az alattvalók kárára igyekszik növelni, nem gondol arra, hogy magához hasonló emberek felett uralkodik és nem látja be, hogy a fejedelemnek a legnagyobb emberbarátnak kell lennie. — *H. Conrad* (Hrg.): i. m. 209. (2/5. § 12-13.)

en közéjük sorolja magát)⁹⁴ is elismerik. Megjegyzi, hogy Richelieu *Politikai Testamentumában* annyi erényt követel meg az uralkodótól és a miniszterektől, hogy azoknak „már-már angyaloknak” kellene lenniük. Ezzel Justi saját felfogásával szemben is kételyt támaszt, hiszen ő is csak az uralkodó személyes erényeitől, ésszerűségétől és józan ítélőképességétől várja, hogy korlátozza saját hatalmát. A hatalom megosztásának kérdését tárgyalva szemléletes példákkal óv egyrészt a hatalom erős ellenőrzésétől, mely — mint Lengyelország mutatja — „anarchiához” vezet, másrészt attól a korlátlan hatalomtól, mely — mint XII. Károlyé Svédországában — semmibe veszi a polgárok szabadságát és az állam jólétét. Az angol alkotmányban véli megtalálni azt a megoldást, mely mindkét végtétől megóv: a törvényhozó és a végrehajtó hatalom közti állandó egyensúly megakadályozza a hatalom kiterjesztését, a vele való visszaélést, de mindazokat az eszközöket az uralkodó kezébe adja, melyekre szüksége van, hogy „jót tegyen, megvédje népet és előmozdítsa állama jólétét”.⁹⁵ Ennél többet a felvilágosult uralkodó nem is kívánhat, hiszen sem az uralkodó rangja és méltósága, sem pedig nagysága nem a korlátlan hatalmon nyugszik, hanem egyedül „népe boldogságán és azon a hatalmon, mellyel államát megvédheti”.⁹⁶

Uralkodó és alattvalók

A főhatalomról és a hatalom korlátozásáról mondtak alapján Justit is az alkotmányos monarchia hívei közé lehetne sorolni.⁹⁷ Az angol alkotmány példaképpel állítása azonban a kor politikai elméleteiben szinte közhelyszerű, majdnem tartalom nélküli: ahogyan Montesquieu-re — például Németországban⁹⁸ — a legkülönbözőbb irányzatok hivatkoztak, ugyanúgy vált a korabeli angol alkotmány legkülönbözőbb értelmezésekben példaképpé. Így Justi is, amint a hatalom korlátait konkrétan, az uralkodó és az alattvalók viszonyát elemezve határozza meg, megmarad az uralkodó személyére, ésszerűségére és moráljára alapozott (ön)ellenőrző mechanizmusoknál. Korlátot az uralkodó hatalmának egyedül az uralkodó és az alattvalók között fennálló kölcsönös kötelezettségek szabnak, melyeket Justi az állam célja, a „boldogság” fogalmából közvetlenül vezet le. Uralkodó és alattvalók viszonya Justinál egy régi, patriarchális rendet idéz: ahogyan a háztartásfő és a háztartás tagjait, ugyanúgy az uralkodót és az alattvalókat szoros kötelek fűzi össze,⁹⁹ mely egymás iránti kötelekségek sorát követeli meg.¹⁰⁰ Kölcsönös

94 „Ich habe schon oben genugsam zu erkennen gegeben, daß ich gar kein Freund von der eingeschränkten Monarchischen Gewalt und von der so genannten Freyheit des Volkes bin.” — *J.H.G. v. Justi: Vergleichungen der europäischen mit den asiatischen und andern vermeintlich barbarischen Regierungen, in drey Büchern [Teilen] verfasst. Berlin, Stettin, Leipzig 1762. /Reprint: 1978/ 29.*

95 *J.H.G. v. Justi: Staatswirtschaft i. m. 1. Teil. § 12. (41.); J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen i. m. § 59. (130.)*

96 Uo. § 60. (134.)

97 *H. Klutzing: i. m. 102.*

98 *Rudolf Vierhaus: Montesquieu in Deutschland. Zur Geschichte seiner Wirkung als politischer Schriftsteller im 18. Jahrhundert. In: Collegium Philosophicum. Studien Joachim Ritter zum 60. Geburtstag. Hrg. E-W. Böckenförde u.a. Basel, Stuttgart 1965. 403-437.*

99 *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen... § 117-123. (272-282.)*

100 Ez jól mutatja háztartásfő és uralkodó, „Hausväterliteratur” és kameralizmus párhuzamát. Vö. a 18. századi „Hausväterliteratur” egyik legtöbbet forgatott darabja (Franciscus Philippus Florinus [Philipp von Sulzbach]: *Oeconomus prudens et legalis. Oder Allgemeiner Klug- und Rechtsverständiger Hausvatter. Nürnberg, Frankfurt, Leipzig 1702*) több fejezetet szentel a szülők és gyermekek kölcsönös kötelekségeinek. — *Ingrid Möller (Hrg.): Der kluge und rechtsverständige*

készség „életük és vérük” feláldozására¹⁰¹ és a kölcsönös szeretet,¹⁰² mely elsősorban e kötelék erejét adja, azaz a védelem és a szoros összetartozás jellemzi mindenekelőtt ezt a viszonyt. Az uralkodó részéről: hogy akaratával és tettekkel népe boldogságára törekedjék és erre eszközül kiváló és bölcs törvényeket alkalmazzon. Tulajdonságai, mint a „jóság”, az „igazságosság”¹⁰³ és a „mértéktartás”, annak érdekében, hogy alattvalói reá bízott erejével ne éljen vissza, ne gyengítse és csökkentse azt, hanem használja,¹⁰⁴ még a Machiavellit megelőző humanisták és a fejedelmi tükrök szótárából származnak.¹⁰⁵

Ugyanígy az alattvalók részéről: a „hűség”,¹⁰⁶ „engedelmesség”¹⁰⁷ és az az igyekezet, „hogy valóban [sic!] minden erejükkel az állam jólétét vigyék előbbre”,¹⁰⁸ melyből Justi az adókötelezettséget levezeti, sokkal inkább a tekintélyelvű társadalom képét idézik, mint az állampolgár irányába mutatnak. Beck felfogása állampolgár és alattvaló megkülönböztetését sejteti. A haza, a „polgári társadalom” által nyújtott védelem és biztonság hálára és hazaszeretetre, szükség esetén a tulajdon és az élet feláldozására kötelez,¹⁰⁹ míg az alattvalók kötelessége az uralkodóval szemben a „hűség”, „engedelmesség” és a „tisztelet”, melyet az ország szokásainak megfelelően magatartásukkal is ki kell fejezniük.¹¹⁰

Az uralkodót és az alattvalókat összekötő kötelességek tárgyalása közben azonban Justi jelzi: a régi értékek már nem minden tekintetben felelnek meg az államfelfogásának. Az uralkodónak ugyan késznek kell lennie, hogy életét feláldozza népe védelme érdekében és személyesen kell háborúba vezetni seregeit, a túlzott igyekezet — a megelőző háború — mégsem helyes. Ezt Justi olyan érvekkel támasztja alá, melyeket az európai hatalmi politikát elemző egyik írásában dolgozott ki.¹¹¹ Ugyanígy, bár az alattvalóknak is szükség esetén életüket kell ál-

Hausvater. Ratschläge, Lehren und Betrachtungen des Franciscus Philippus Florinus. Berlin, 1988. 23-36.

101 *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen* i. m. § 124-125. (282-287.)

102 I. m. § 142. (321.)

103 „durch Weisheit gemäißigte Güte” — I. m. § 145. (326.)

104 I. m. § 143-147. (322-330.)

105 *Leonhard Bauer-Herbert Matis: Geburt der Neuzeit. Vom Feudalsystem zur Marktgesellschaft.* München, 1988. 182.; Becknél az uralkodó kötelessége, hogy gondoskodjék alattvalói jólétéről és biztonságáról, azaz általánosabban, az állam és az alattvalók boldogságáról, legyen igazságos, méltányos és jóságos. — *H. Conrad* (Hrg.): i. m. 221. (2/6. § 8.), 282-286. (2/21. § 1-6.); Mária Terézia „Politikai Testamentumában” erről így írt: „Und obwohl diese glückselige Zeit [der zukünftige Wohlstand der Monarchie] nicht erleben dürfte, so hoffe jedoch durch meine so beständige mühsame Bemühung, Sorg und Kummer die Sachen in einen solchen Stand zu setzen, daß, wenn Gott seinen Segen darzu gibt, in fünfzig Jahren, auch vielleicht noch eher, man verspüren wird, wie gedacht habe; mithin mich zuversichtlich auf meine Nachfolger verlasse, daß selbst continuiert werden, in den *principiis der Tugend, Gottesforcht, Gerechtigkeit und väterlicher Liebe, Milde und Sorgfalt* zu ihren Ländern und Untertanen zu beharren, so man ihnen in ihrer Jugend einzuprägen gesucht.” (Kiemelés Sz.A.) — *Josef Kallbrunner* (Hrg.): Kaiserin Maria Theresias Politisches Testament. Wien-München, 1952. 39.

106 *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen* i. m. § 132. (303.)

107 Az „engedelmesség” Justi szemében az állam létének egyik legfontosabb feltétele: „...diese Pflicht entspringet unmittelbar aus dem Wesen eines Staats. Sie ist auch in der That so wesentlich und nothwendig, daß man sich ohne Gehorsam gar keinen Staat vorstellen kann.” — I. m. § 134. (306.)

108 I. m. § 136. (309.)

109 *H. Conrad* (Hrg.): i. m. 290. (2/22. § 3.)

110 I. m. 291. (2/22. § 5.)

111 *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen* i. m. § 127. (288-292.); *J.H.G. v. Justi: Chimäre des Gleichgewichts von Europa.* Altona 1758. vö. *H. Kluetting*: i. m. 89.

dozniuk az uralkodóért és az államért, nem lenne tanácsos háborúba küldeni őket, hiszen gyakorlatlanok a hadművészetben.¹¹² Ugyanezt a felfogást képviseli Beck is, hangsúlyozva, hogy az uralkodó nagysága nem háborúban és hódításokban, hanem okos és igazságos kormányzatában mutatkozik meg.¹¹³

Justi annak is tudatában van, hogy a szoros, kölcsönös viszony ellenére a kötelességek elhanyagolása nem egyforma következményekkel jár. Bár ugyanúgy káros az államra nézve, ha az uralkodó nem teljesíti kötelességeit, mint az alattvalók esetében, de az utóbbiak mégis „hátrányos helyzetben” vannak, hiszen kevesebb lehetőségük van, hogy befolyásolják vagy ellenőrizzék az uralkodót.¹¹⁴ Másrészt az uralkodó áldozatul eshet saját jóhiszeműségének és — ha nem őriz meg elegendő hatalmat — kiszolgáltatja magát minisztereinek és hivatalnokainak.¹¹⁵

Ellenállás joga

Justi felveti a kérdést, mely esetekben szűnik meg az uralkodót és az alattvalókat összekötő szoros kötelék.¹¹⁶ A természetes haláleseten kívül ez csak akkor következhet be, ha az uralkodó „nem tud eleget tenni az állam lényegének és céljának”. Az uralkodó hatalmát tehát kizárólag az állam céljának szolgálata legitimálja. Amint az uralkodó nem teljesíti többé ebből származó kötelességeit — akár, mert országát elfoglalták, s így maga az állam szűnik meg, akár, mert az uralkodó nyilvánvalóan az állam célja ellenére cselekszik — hatalma illegitimé válik és megszűnnek az alattvalók kötelességei is. Ebből azonban Justi nem vezeti le az ellenállás jogát, sőt — akárcsak Beck¹¹⁷ — a „monarchomachus” álláspontot szenvédélyesen visszautasítja.¹¹⁸ A nép, a „nép alkotta főhatalom” törvényalkotó hatalma csak az alaptörvényekre terjedt ki, s ezután hatalmát szerződésben az uralkodóra, a „tevékeny főhatalomra” ruházta. Szerződést kötő félként a népnek nincs tehát joga az uralkodó felett ítélni; legfeljebb felbonthatja a szerződést. I. Károly angol király kivégzése így nemcsak hiba volt, hanem olyan eset, melyben a nép túllépte hatáskörét.¹¹⁹ Az uralkodónak azonban az alaptörvényeket, például a rendi kiváltságokat, meg kell tartania; részben, mert ezek korlátozzák a hatalommal való visszaélés lehetőségét és biztosítják, hogy az uralkodó az állam célját kövesse kormányzatában, részben pedig, mert az uralkodó trónraléptekor kifeje-

112 *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen* i. m. § 126. (287.)

113 *H. Conrad* (Hrg.): i. m. 286. (2/21. § 7.); Justi és Beck egyaránt elutasítja a béke fenntartása érdekében létrehozandó európai egyetemes monarchia („Universalmönarchie”) gondolatát.

114 *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen* i. m. § 128. (292.)

115 I. m. § 129. (293-295.)

116 I. m. § 130-131. (295-302.)

117 *H. Conrad* (Hrg.): i. m. 220. (2/5. § 4.)

118 *J.H.G. v. Justi: Staatswirtschaft* i. m. 1. Teil. § 18. (47.); *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen* i. m. § 47. (102-105.)

119 A Német Birodalom joggyakorlatában előfordult, hogy uralkodók felett ítéletet mondtak ki. Ezekben az esetekben azonban kisebb fejedelmeket menesztettek a trónról, akik nem rendelkeztek teljes körű szuverenitással, hanem a császár vagy a birodalom hatalmának voltak alárendelve és a császár döntése alapján a birodalmi bíróságok ítélezhettek felettük. — *Werner Trofback: Fürstenabsetzungen im 18. Jahrhundert.* In: *Zeitschrift für Historische Forschung* 13(1986) 425-454.; Ilyen eset II. József idején is előfordult, melyet a német felvilágosodás egy radikális-popularista képviselője maró gúnnyal örökített meg. — *Friedrich Christian Laukhard: Leben und Thaten des Rheingrafen Carl Magnus, den Joseph II. auf zehn Jahre ins Gefängnis nach Königsstein schickte, um da die Rechte der Unterthanen und anderen Menschen respektiren zu lernen...* H.n. 1798. [válogatásban kiadta: Hrg. V. Petersen. Stuttgart, 1911.]

zetten vagy hallgatólagosan megesküdtök ezek megtartására és ezt az esküt nem szegheti meg. Ugyanakkor az uralkodó jogosan szüntethet meg olyan kiváltságokat, melyek — mint a magyarok esetében — „az ész és a jó kormányzat alapelveinek nem felelnek meg”.¹²⁰

Ezzel Justi a széles körben érvényes ellenállási jog és a korlátlan abszolútizmus között új utat nyit meg. A hatalom legitimációja az állam céljának, a „közboldogságnak” megvalósítása, és ez, az értelem és a morál révén, egyben a hatalomgyakorlás korlátja is. A hatalom már nem határtalan, de — leszámítva az állam céljának megvalósítását nem hátráltató, alaptörvényben rögzített kiváltságokat — intézményesített korlátok nem zavarják az erős központosított hatalom működőképességét.

A kormányzat

A kormányzat céljai

Justi az evilági, materialista tartalmú „boldogság” fogalomból közvetlenül vezeti le az erős hatalommal rendelkező állam¹²¹ szükségességét: a boldogságot jelentő javak csak olyan államban állnak rendelkezésre, mely rendelkezik a „megfelelő gazdagsággal” és gondoskodni tud a „teljes biztonságról”.¹²² Másképpen fogalmazva, a „boldogság” csak gazdagság és hatalom révén érhető el és valósítható meg.

„Teljes biztonság” alatt Justi a külső és belső biztonság együttes meglétét érti. A külső biztonság előfeltétele az állam ereje, mely azonban nem a terjeszkedést és az agressziót, hanem az állam érdekeinek békés eszközökkel való érvényesítését szolgálja. A külpolitikai fölény és az eredményes önvédelem képessége, más-ként fogalmazva: más államokkal való együttélés az erő pozíciójában¹²³ — ez Justi ideálja az ésszerűen viselkedő, hatalommal rendelkező államról.¹²⁴ Az államnak azonban nemcsak kifelé kell fölényt szereznie és a békét megőriznie, hanem — ahogyan ez már Hobbesnál is az állam legfőbb feladata, az abszolútizmus igazolása volt — befelé is fenn kell tartania a békét. Az állam belső békéje, a biztonság, azaz „hogy a gonoszságot megbüntetik, az ártatlant megvédik, a bűnöket féken tartják, az igazságosságot kézséggel és pártatlanul gyakorolják és az emberek

120 „Jedoch bin ich selbst der Meynung, daß man solche Freyheiten zu unterdrücken berechtigt ist, welche mit den Grundsätzen der Vernunft und einer guten Regierung nicht bestehen können.” Az ehhez fűzött megjegyzés a magyar rendi alkotmánnyal, különösen a már feladott ellenállási joggal foglalkozik. — *J.H.G. v. Justi: Staatswirtschaft* i. m. 1. Teil. § 16. (44.)

121 *L. Sommer: i. m. 218-225.; H. Kluebing: i. m. 84-114.*

122 *J.H.G. v. Justi: Rede* i. m. 142.

123 „Je mehr ein Staat seinen Feinden, die ihn angreifen wollen, Schwierigkeiten entgegen setzen kann, je mehr er Hülfsmittel in Händen hat, sich unveränderlich in seinem Zustande zu erhalten, desto stärker muß er allemal geachtet werden. Denn der Angriff ist ihm nur in seltenen Fällen erlaubt und nützlich; auf der Vertheidigung aber beruhet seine politische Freyheit, seine Sicherheit und überhaupt der größte Theil seiner Glückseligkeit.” — *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen* i. m. § 241. (544.)

124 „Ich rede hier von einem vernünftigen Gebrauche unserer Kräfte, welche die Wohlfahrt des Staates zu sammeln, und die Vorsicht in stündlicher Bereitschaft zu halten befiehlt; von einer Rüstung, die niemand zu beileidigen gedenkt, die uns aber vor der Unterdrückung und dem reissenden Strome der Herrschaft in Sicherheit setzet.” — *J.H.G. v. Justi: Rede* i. m. 147.

munkálkodásának rendjét és intézményeit meghatározzák”,¹²⁵ egyben az állam külpolitikai erejének is alapja. Ahogyan ez fordítva is igaz: külső és belső biztonság egymást feltételezi, egymástól el nem választható, s együttesen hozzák létre az államban élő emberek boldogságához szükséges javakat.

A külső és belső biztonság azonban Justi felfogása szerint a „közboldogságnak” csak egyik alkotórésze. A másik a gazdagság, melyet azonban Justi már nem azonosít a felhalmozott kincsekkel, ahogyan ezt a korai merkantilisták tették, hanem átfogó gazdaságpolitikai, kormányzati program eredményének tekinti. Ennek középpontjában annak biztosítása áll, hogy az állam minden lakosa elegendő élelemhez és munkához jusson, azaz mindenki számára legyen lehetőség, hogy munkával és szorgalommal szükségleteit fedezhesse. A pénzt, a nemesfémeket Justi csak abban az esetben számítja a gazdagság körébe, ha azok az áruk érték-mérőjeként működnek és csereeszközként forogva a gazdaságot — a kereskedelmet és az ipart — működésben tartják: „Csak az a gazdagság az állam valódi gazdagsága, melyet a lakosok szorgos kezei megérintenek és naponta az egyik iparból a másikba mozgatnak.”¹²⁶

Tudomány

Az állam célja, a „közboldogság” megvalósítása legitimálja az állam, pontosabban az azt irányító uralkodó hatalmát. De ugyanakkor az uralkodó kezében vannak azok az eszközök, melyek ezt — a gazdagság és a hatalom biztosításával — megvalósíthatják. Hatalom és gazdagság s így a „közboldogság” az uralkodó, a kormányzat tevékenységének eredménye: „Egy állam igazi hatalma és ereje egyedül a kormányzat bölcsességén és tökéletességén nyugszik”.¹²⁷ Ezzel Justi, a 18. századi statisztikusokkal, a „politikai aritmetika” művelőivel szemben, a hatalmat az állam belső, nem mérhető, minőségi tulajdonságaihoz köti. Nem a megszámlálható dolgok, mint a nyersanyagok és nemesfémek, a népesség és a terület nagysága határozzák meg az állam hatalmát, hanem szervezete, belső rendjének vonásai.¹²⁸ Justi kormányzati alapelveiben ezzel nem a „mi”, hanem a „hogyan” kérdése, a „kormányzás művészete” kerül a középpontba.

A „bölcs kormányzat” feltétele elsősorban „egy jól átgondolt terv és a rögzített alapelvek”. Bár nem követheti minden nemzet ugyanazt a „tervet” — érvel Justi a Bodin, de különösen Montesquieu óta népszerű klímaelméletre hivatkozva —, de ahogyan „minden értelmes embernek tervet kell készítenie életformájáról és boldogságáról”, úgy a kormányzat még kevésbé hagyatkozhat a véletlenre vagy a vakszerencsére. Sőt mindenképpen jobb, ha a kormányzat valamilyen, még ha nem is a legjobb és legmegfelelőbb elképzelésekkel rendelkezik, mintha egyáltalán nincs semmiféle terve. „Jól átgondolt végcél, helyesen megválasztott

125 „...eine wahre innerliche Sicherheit allerdings in sich begreift, daß die Bosheit bestrafet, die Unschuld beschützt, die Frevel im Zaume gehalten, die Gerechtigkeit fertig und unparteyisch ausgeübet und den Geschäften der Menschen Ordnung und Einrichtung vorgeschrieben werden muß...” — I. m. 145.

126 „Nur derjenige Reichthum, ist also ein wahrer Reichthum des Staates, welcher von den beschäftigten Händen der Einwohner begriffen, und täglich aus einem Gewerbe in das andere bewegt wird.” — I. m. 145., vö. *J.H.G. v. Justi: Von dem wahren Reichthume* i. m.

127 „...die wahre Stärke und Macht eines Staates [beruhet] lediglich auf die Weisheit und Vollkommenheit der Regierung.” — *J.H.G. v. Justi: Von der wahren Macht der Staaten*. In: uő.: *Gesammelte politische und Finanz-Schriften* i. m. Bd.3. 74.

128 *H. Klüeting*: i. m. 84.

eszközök és állhatatosság a megvalósítás során”¹²⁹ — ezeket a követelményeket kell a kormánynak teljesítenie és ezek biztosíthatják sikerét is. A kormányzat, ha feladatának meg akar felelni, nem nélkülözheti tehát a tudomány segítségét. Az értelem erejébe vetett optimista hit előkelő helyet biztosít a tudomány, különösen a kameralista államtudományok számára a kormányzatban is: az „államtudós” szakember kormányzati tanácsadóvá, az állam hasznos és nélkülözhetetlen támogatójává válik.¹³⁰

Ugyanakkor, ennek érdekében az „államtudományoknak” általános alapelvekből kiindulva átfogó, gyakorlatban alkalmazható elméletet kell alkotniuk.¹³¹ A korábban elsősorban a pénzügyekkel és ökonomiával foglalkozó kameralizmust így Justi és követői a technológiai részletkérdéseket elhagyva bővítették és újra tagolták. A kiindulópontot a természetjogi filozófiára támaszkodó általános államtan (*Staatslehre*) jelentette, mely meghatározta a célokat és azokat az alapelveket, melyeket a kormányzati gyakorlatot támogató tudományágaknak követniük kell. Az állam célja, a „közboldogság” megvalósításának feltételei szerint a külpolitika (*Staatskunst*) a külső biztonsággal, a közigazgatás (*Polizei*) egy része a belső biztonsággal, a vallást, nevelést és erkölcsöket is magában foglaló belpolitikával, másik ága pedig a gazdaságpolitikával, az állam gazdagságát előteremtő ökonomiával és kereskedelemmel (*Ökonomie und Kommerzienwissenschaft*), végül pedig az állam gazdagságának helyes használatával, az adó- és pénzügyekkel (*eigentliche Kameral- oder Finanzwissenschaft*) foglalkozott.¹³² A kameralista „államtudományok”, ahogyan azt Justi Bécsben írt fő műve, a *Staatswirtschaft* tartalmazza, tehát átfogják mindazt a tudást és ismeretanyagot, melyre az uralkodónak szüksége van ahhoz, hogy bölcsen, a „közboldogságot” megvalósítva kormányozhasson.

Abszolutizmus

A „bölcs kormányzat” feltétele másodsorban az, hogy az uralkodó önmaga kormányozzon.¹³³ Az uralkodó az állam jólétének megfelelően irányítsa a kormányzatot, miniszterei hatalmát és önös érdekeit tartsa korlátok között és biztosítsa, hogy alattvalói bejussanak hozzá. Ugyanakkor az uralkodó ne saját minisztere, hanem a különböző kormányzati ügyek „lelke” legyen, „és a vezérfonalat tartsa mindig erős kézzel”.¹³⁴ Ne vesszen el tehát a részletekben, hanem a nagy és fontos

129 *J.H.G. v. Justi*: Von der wahren Macht i. m. 75-78.

130 *L. Bauer-H. Matis*: i. m. 414-437.; *J.H.G. v. Justi*: Rede i. m. 150. (vö. a beszéd teljes címével!)

131 I. m. 153.; *J.H.G. v. Justi*: Kurzer systematischer Grundriß i. m. § 1. (504.); Sonnenfels is ennek a gondolatnak szentelte theresianumi beszédét 1763-ban — *Karl-Heinz Osterloh*: Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Eine Studie zum Zusammenhang von Kameralwissenschaft und Verwaltungspraxis. Lübeck-Hamburg, 1970. 36.; *Joseph von Sonnenfels*: Grundsätze der Polizey, Handlung, und Finanz. Zu dem Leitfaden des politischen Studiums. 5. verm. u. verb. Aufl. Bd.1. Wien, 1787. § 15-17. (16-19.)

132 *J.H.G. v. Justi*: Staatswirtschaft i. m. § 21. (52.); A „Polizei” tartalmára vö. *J.H.G. v. Justi*: Die Grundfeste zu der Macht und Glückseligkeit der Staaten oder ausführliche Vorstellung der gesamten Polizeiwissenschaft. Bd.1-2. Königsberg, 1760. (Repr.: Aalen, 1965).

133 Vö. II. Frigyes 1752-ben írt Politikai Testamentuma külön fejezetet szentel e kérdésnek („Qu’un Souverain doit Gouverner par luy meme”) — *Richard Dietrich* (Hrg.): Die politischen Testamente der Hohenzollern. Köln-Wien, 1986. 324.

134 „Unterdessen muß der Regent weder sein eigener Finanzminister, noch sein Commerzien- und Kriegsminister, noch sein Justizpräsident, noch sein Minister der auswärtigen Geschäfte seyn. Er

ügyekkel foglalkozzék. Szigorú pontossággal szervezett, világosan körülhatárolt illetékességi körrel felruházott bürokrácia, mely a kidolgozott alapelvek szerint dolgozik, és melyet az uralkodó maga kemény kézzel irányít, jele annak, hogy az uralkodó valóban kézben tartja a kormányzatot.

Az uralkodó vagy a miniszterek, tanácsadók nagyobb súlya a kormányzati döntésekben a bécsi udvarban is aktuális kérdés volt. Mária Terézia „kabinett-kormányzata”, a nagymértékben az államtanácsra vagy a koronatanácsra támaszkodó döntéshozatal kétségkívül jobban megfelelt a Habsburg monarchia színes tartományi-állami széttagoltságának.¹³⁵ Ez II. József nevelésében is nyomot hagyott. Bartenstein a történelem-tananyagban V. Károly példáján szemléltette, hogy egy birodalmat, melyet területileg szétszórt, különböző alkotmánnyal, szokásokkal és nyelvel bíró tartományok alkotnak, az uralkodó egyedül nem, csak a tartományokat jól ismerő, képzett tanácsadók segítségével lehet kormányozni.¹³⁶ Beck kompendiuma is hangsúlyozza a miniszterek és tanácsadók fontosságát, de megemlíti a miniszterek túlsúlyának veszélyét is és — II. Frigyes nyomán — azt tanítja, hogy az uralkodó, meghallgatva ugyan a tanácsokat, saját maga kormányozzon.¹³⁷ *Justi* alapjában oldja meg a kérdést. Felfogása szerint az a birodalom, melyet különböző berendezkedésű, csak perszónálunióban összefogott tartományok, államok alkotnak, mindig gyengébb, mint a területileg ugyanakkora, de egységesen kormányzott birodalom.¹³⁸ Az egységállamban azonban a minisztereknek és tanácsadóknak sem jut akkora szerep; az uralkodó egyedül is képes kormányozni a neki alárendelt, szigorú hierarchiával felépített, gépként működő bürokrácia segítségével.

Bürokrácia

Az állam céljának megfelelő kormányzat sikerét elsősorban a gondosan felépített bürokrácia hivatott biztosítani, így ennek kell az uralkodó figyelmének középpontjában is állnia. A „bölcsek kormányzat” harmadrészt a hivatalnoki szervezet kiépítésében és a hivatalnokok helyes kiválasztásában nyilvánul meg.¹³⁹ Az uralkodónak minden hivatalnokot vizsgáztatnia kell, hogy rendelkezik-e a szükséges és kiváló tulajdonságokkal és képességekkel. Lehetőleg mindenkinek arra a helyre kell kerülnie a hivatali apparátusban, ahol tapasztalatait a legjobban hasznosíthatja és ahol a feladatok ellátására a legjobban alkalmas.¹⁴⁰ Olyan országok tapasztalatai, ahol a hivatalvárlás szokásban van, mutatják, hogy milyen káros következményei lehetnek annak, ha a hivatalnokokat nem ezeknek az alapelveknek

muß nur die Seele von allen diesen verschiedenen Angelegenheiten seyn, und den Leitfaden beständig in starker Hand behalten.“ — *J.H.G. v. Justi*: Von der wahren Macht i. m. 80.

135 *Heinrich Otto Meisner*: Das Regierungs- und Behördensystem Maria Theresias und der preußische Staat. In: Die Entstehung des modernen souveränen Staates. Hrg. H.H. Hofmann, Köln-Berlin, 1967. 224.

136 *Alfred Ritter von Arneth*: Geschichte Maria Theresia's. Bd.4. Wien, 1870. 173.

137 *H. Conrad* (Hrg.): i. m. 267. (2/17. § 1-2.), 288. (2/21. § 9.)

138 „Solche verschiedene Staaten eines Regenten, die ihre besondere Regierungsformen haben, sind allemal schwächer, als ein einziges Reich von eben dieser Größe, das eine gemeinschaftliche verfassung hat.“ Ezért egyesült Lengyelország és Litvánia, vagy Anglia és Skócia. A birodalom egységét a birodalom országait elválasztó kereskedelmi privilégiumok és vámok megszüntetésével is meg kell valósítani. — *J.H.G. v. Justi*: Staatswirtschaft i. m. 1. Teil § 13. (42.), § 17. (45.)

139 *J.H.G. v. Justi*: Von der wahren Macht i. m. 81-85.

140 Beck azt is hozzáteszi, hogy lehetőség szerint saját alattvalóit részesítse előnyben az idegenekkel szemben. — *H. Conrad* (Hrg.): i. m. 268. (2/17. § 3.)

megfelelően választják ki.¹⁴¹ Justi e téren szakít a rendi felfogással és értékítélettel is: a hivatalnokok megválasztásánál az uralkodó akkor követi el a legnagyobb hibát, ha a rendi hovartartozásra, a születésre van tekintettel, nem a hivatali állásokat tölti be (megfelelő) emberekkel, hanem az embereknek ad hivatali állásokat. Még a nemesség sem lehet ez alól kivétel; nemest csak abban az esetben szabad előnyben részesíteni, ha két egyforma képességű jelölt közül kell választani. A hosszú idő, míg a hivatalnok feljebb kapaszkodik a hivatali ranglétrán, elegendő időt biztosít az uralkodónak, hogy alaposan megismerje őt és képességeit. A hivatalnok hűségét és becsületességét ugyan nehezebb ellenőrizni, de amennyiben az államban rend uralkodik, a hivatalnokokat semmi sem ösztönzi hűtlenségre és csalásra.

A hivatalnoki szervezet működésének, ügyvitelének pontos rendje negyedrészt a „bölc kormányzat” feltétele.¹⁴² Az illetékességi körök szigorú körülhatárolása, speciális szabályzatok és rendelkezések, instrukciók, melyek a hivatalnokot közvetlenül az uralkodó politikai akaratahoz igyekeznek kötni,¹⁴³ a feladatok és a határidők kínos pontossággal való megszabása — mindez Justi szerint elengedhetetlen feltétele a hivatali szervezet megfelelő rendjének. Ezenkívül mindenekelőtt az ügyek összefüggéseit és az ügyintézés meggyorsítását kell szem előtt tartani.

Ahogy az uralkodó a hivatali szervezet segítségével irányítja, ellenőrzi és fegyelmezi alattvalóit, azaz ahogyan az állam felvigyáz a társadalomra, ugyanúgy kell az uralkodónak felvigyáznia a bürokráciára is, jutalmaznia és büntetnie hivatalnokait. E tekintetben Justi különösen a kínai intézményeket tartja példa értékűnek.¹⁴⁴ A hivatalnok cselekedetei közül nem azokat kell jutalmazni, melyeket hivatali kötelességből amúgy is végre kell hajtania, ahogyan ez — mint Justi kritikusan megjegyzi — a Habsburg monarchiában történik, hanem a hivatali kötelességeken túlmenő szolgálatokat, melyek az államnak különleges hasznot hajtanak. Vagy esetenként a hivatali kötelességek teljesítésének különlegesen kiemelkedő és tökéletes módját kell jutalmazni.¹⁴⁵ A jutalom mértékét Justi szerint a következő szempontok szerint kell meghatározni: Elsősorban a cselekedet megítélése, hogy valóban hasznos volt-e és esetleg példamutató-e. Másodsorban a megjutalmazandó rendi hovartartozása, állása, hiszen — itt Justi még a rendi szemléletet képviseli — aki magasabb helyet foglal el a rendi hierarchiában, azt magasabb jóvedelem is illeti meg, hogy státuszának megfelelően élhessen. Harmadszorra a jutalmak megállapítása során figyelemmel kell lenni az állam anyagi helyzetére, azaz a takarékoság, a költségek csökkentése a kitüntetések esetében — akár csak a büntetések kiszabásánál, hogy az okozott kár megtérüljön — ugyancsak fontos

141 Beck nem utasítja el ilyen határozottan a hivatalásárlás intézményét, de jelzi hátrányait. — I. m. 269. (2/17. § 4-5.)

142 *J.H.G. v. Justi: Von der wahren Macht* i. m. 86.

143 *K.G.A. Jeserich – H. Pohl – G.C. v. Unruh* (Hrg.): *Deutsche Verwaltungsgeschichte*. Bd.1.: Vom Spätmittelalter bis zum Ende des Reichs. Stuttgart, 1983. 299.

144 *J.H.G. v. Justi: Vortrefliche Einrichtungen der Sineser, in Ansehung der Belohnung und Bestrafung vor die Staatsbedienten*. Aus: *Recueil d'observations curieuses*. In: *Uő.: Gesammelte politische und Finanz-Schriften* i. m. Bd.1. 115-131.

145 *J.H.G. v. Justi: Die Nothwendigkeit einer genauen Belohnung und Bestrafung der Bedienten eines Staats*. In: *Uő.: Gesammelte politische und Finanz-Schriften* i. m. Bd.1. 104.; I. Frigyes Vilmos hasonlóan vélekedett a hivatalnokok jutalmazásáról. — *Hans Hattenhauer: Geschichte des Beamtenums*. Köln–Berlin–Bonn–München, 1980. 93.

szempont.¹⁴⁶ Mivel a hivatalnokok jutalmazásának Justi ilyen központi szerepet szán a jól működő bürokrácia kiépítésében, a jutalmazás szerinte nem függhet az uralkodó kényétől-kedvétől, hanem pontos törvényekkel kell szabályozni: „Igen! a törvény alapján az állami hivatalnokok egyetlen érdemleges cselekedete se maradjon jutalom nélkül, ahogyan minden megvetendő vagy káros cselekedetük [...] büntetést vonjon maga után.”¹⁴⁷

Azonban az állam szolgálatában álló férfiak köre nem korlátozódhat csupán a hivatalnokokra, hanem jutalmakkal és kitüntetésekkel másokat is szorosabban kell az államhoz fűzni és példaképül állítani. Justi általában is érvel amellett, hogy — elsősorban morális szempontból — milyen hasznot jelent az állam számára, ha a különleges érdemeket felmutató személyek egy kis csoportja szolgálataiért kitüntetésben részesül.¹⁴⁸ A „valódi becsvágy” mindig is nagy és nemes tettek, jó szolgálatok, hasznos felfedezések és különleges képességek forrása volt, melyről az állam sem mondhat le. Az ilyen becsvágyból eredő hasznos cselekedeteket nem pénzzel és gazdagsággal kell jutalmazni, hiszen „...a gazdagság sohasem válhat egy államban egyetlen mozgató erővé anélkül, hogy a magánszemélyeket ne töltené el túlzottan a haszonlesés és ne okozná azt, hogy a polgárok igen kevéssé törődnek a közjával.”¹⁴⁹ — módosítja Justi saját utilitarista boldogság-fogalmát. Nem pénzzel és más anyagi előnyökkel kell tehát ilyen esetben jutalmazni, hanem kitüntetéssel, példaképül állítással.¹⁵⁰ Az ilyen kitüntetések, hogy értéküket megőrizték, csak ritkán szabad osztani és nem lehet őket örökölni sem. Ily módon az állam a kiválasztottak kis csoportját állíthatja saját szolgálatába, akik mások számára példaképül szolgálnak. Dicsőség, érdem és az állami szolgálat így szorosan összekapcsolódnak egymással, mely másrésről az állami hivatalnokok becsületének törvényes védelmében is kifejezésre jut.¹⁵¹

A szolgálat, az állam szolgálata, akár Luther felfogása szerint a fejedelem és rajta keresztül Isten iránti engedelmes szolgálatként, akár a pietista tanítás alapján a *praxis pietatis* parancsolataként értelmezték, vagy — mint a felvilágosodás racionális jogfelfogásában — a személyes szabadság megőrzésével közvetlenül a hivatal, az *officium* betöltéséből kerül levezetésre, erős hangsúlyt kap és szigorú kötelezettségeket ró a hivatalnokokra.¹⁵² A hivatali és szolgálati kötelezettségeket a

146 *J.H.G. v. Justi: Die Nothwendigkeit* i. m. 108.

147 „Ja! es sollte von Rechts wegen keine einzige verdienstliche Handlung derselben [der Bedienten des Staats] unbelohnt bleiben, so wie auch jede von ihnen verwerflichen und schädlichen Handlungen, sie mag aus Vorsatz, oder Irrthum, aus Ungeschicklichkeit, oder Nachlässigkeit geschehen, ihre Strafe finden sollte.” — *J.H.G. v. Justi: Die Nothwendigkeit* i. m. 110.

148 *J.H.G. v. Justi: Von einer vor verdiente Leute einzuführenden besondern Würde und Ehrenzeichen.* In: *uö.: Gesammelte politische und Finanz-Schriften* i. m. Bd.1. 315-322.

149 „...der Reichthum kann nie die einzige Triebfeder in einer Republik seyn; ohne alle Privatpersonen allzusehr mit Eigennutz zu erfüllen und zu verursachen, daß die Bürger von dem gemeinschaftlichen Besten wenig gerührt werden.” — I. m. 320.

150 Justi „különleges címként” javasolja a „derék, becsületes ember” melléknevet („den Beynamen eines Ehrenmannes”) és „kitűnő külső jeleként”, hogy a kitüntetett az uralkodó vagy az állam védőszentjének képmását hordja („...[als] äußerliches vorzügliches Ehrenzeichen [...] das Bildnis des Regenten, oder des Schutzheiligen des Staates öffentlich zu tragen”) — I. m. 321.; Ilyen szerepet töltenek be a kínai mandarinoknál a „szorgalom jelvényei” vagy a „dicsőségtáblák”. — *J.H.G. v. Justi: Vortreffliche Einrichtungen der Sineser* i. m. 123., 127.

151 Preußisches Allgemeines Landrecht II.20.,5. rendelkezik az „állammal szembeni tisztelet megsértéséről”: „aki az első állami hivatalnokok egyikét hivatala gyakorlása közben szavakkal vagy tettel megsérti”, azt börtönnel kell büntetni. — *H. Hattenhauer:* i. m. 145.

152 I. m. 148-156.

17. század közepétől, de különösen a 18. században egyre pontosabban és részletebben határozzák meg, és előírásokban rögzítik. Ezt a törekvést ugyan az uralom abszolutista felfogása táplálta — a fejedelem ezzel igyekszik pótolni a gyengülő személyes függést —, mégis részben hozzájárult ahhoz is, hogy az állam tevékenységét törvényes előírások nemcsak körülbástyázták, de be is határolták.¹⁵³ A szolgálat, az előírt köteleességek vállalása révén a hivatalnok erősebben függ az államtól, az uralkodótól: miközben az alattvalók mindig számíthatnak az „uralkodó szeretetére és jóságára”, addig az állami hivatalnokok, hivatalt betöltő személyekként „hanyagságuk, ügyetlenségük, érdek vezette törekvéseik és család esetén semmiképpen sem részesülhetnek elnézésben”.¹⁵⁴ Bár a hivatali köteleességek teljesítését a „külső” fegyelmezés eszközeivel, a hivatalnokokról rendelkező büntető törvényekkel és még inkább a katonai gyakorlatban jól bevált *conduitlesták* alkalmazásával elérhette az uralkodó, mégis csak a „belső” fegyelmezés, az állam etikájával egyre inkább összeolvadó szigorú hivatalnoki etika alapján épülhetett ki a megbízhatóan működő bürokrácia.¹⁵⁵ A hivatalnok kötelessége, tanítja Beck az ifjú Józsefnek, hogy hivatalát szorgalommal és hűen vigye, a „közjót” önös érdekei elé helyezze és magaviseletéről előljárójának vagy az uralkodónak számot adjon.¹⁵⁶ II. József államfelfogásának leginkább kierelelt dokumentuma, a többször kibocsátott és széles körben publikált *Pásztorlevél*¹⁵⁷ is ezt, a „közbizalom” megvalósításán fáradozó uralkodó szemléletével azonosuló hivatalnok-etikát helyezi a középpontba.

Szigorú pontossággal felépített hivatali szervezet, jutalmakkal és büntetésekkel fegyelmezett és feltétlenül megbízhatóvá tett hivatalnokok — ez jellemzi Justinál az ideális bürokráciát, a kizárólag az uralkodótól függő, az uralkodó akaratát megvalósító „államgépezetet”.¹⁵⁸ A kora újkori filozófia a mechanisztikus

153 K.G.A. Jeserich–H. Pohl–G.C. v. Unruh (Hrg.): i. m. 352-354.

154 J.H.G. v. Justi: Von der wahren Macht i. m. 89.

155 H. Hattenhauer: i. m. 148-159.

156 „Übrigens ist jeder Beamte in Kriegs- und Friedensgeschäften schuldig, seinem Amt fleißig und treulich vorzustehen, das allgemeine Beste seinem Eigennutz vorzuziehen und auf Begehren des Landesherrn oder Vorgesetzten von seinem Betragen Rechenschaft zu geben.” — H. Conrad (Hrg.): i. m. 270. (2/17. § 6.)

157 II. József 1781. március 21-én intézte első „Pásztorlevélét” az udvari kormányiszékek főnökeihez. — A Staatsrat tagjainak votumával és az arra adott válasszal együtt közli Friedrich Walter (Hrg.): Die österreichische Zentralverwaltung. Abt.II. Bd.4.: Die Zeit Josephs II. und Leopolds II. (1780-1792). Aktenstücke. Wien, 1950. 1-7., magyar fordításban ld.: Hajdu Lajos: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Bp. 1982. 419-421. A Magyar Országos Levéltárban (A-39:1781/2485.) őrzött másolat alapján.; a második, 1783. december 13-án kibocsátott „Pásztorlevél” bővebb terjedelemben, minden állami hivatalnokhoz szólt. — közli F. Walter (Hrg.): i. m. 123-132., magyar fordításban Beér János–Csizmadia Andor: Történelmünk a jogalkotás tükrében. Bp. 1966. 276-286. vagy Csizmadia Andor (szerk.): Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarországon. Bp. 1979. 113-125.; Ennek közzétételére II. József nagy súlyt fektetett. Az OSZK-ban három különböző kiadása is megtalálható: Eine Probe der weisen Regierung Josephs des Zweyten in einem Handbillet an seine Chefs und sämtliche geistliche und weltliche Obrigkeiten der Oesterreichischen Erblande vor Seiner Abreise nach Italien. Wien 1784.; Josephs des Zweyten Erinnerung an seine Staatsbeamten am Schlusse des 1783ten Jahres. Pest [1784.]; Felséges második Józsefnek Az ő Közjő-béli Tiszteihöz adott Intése 1783dik Esztendőnek végén. Ford. Benyák Bernárd A.O.S. Pesten [1784].

158 Johann Georg Schlosser a bürokrácia, az állam elgépiesedésétől félve érvel a „conduitlesták” civil hivatalokban való bevezetése ellen: „...kommt dann noch unglücklicher Weise zu dieser das Formalistische des Militär-Dienstes auch in den Civil-Dienst; so wird bald unsere Justiz- und Regierungs-Verwaltung weder mehr Rath finden bei denen, die rathen sollen, noch Tätigkeit bei de-

szemléletet az államra és az emberre is kiterjeszti:¹⁵⁹ „Semmi sem hasonló annyira egy géphez, mint egy jól berendezett és bölcs kormányzattal rendelkező állam.”¹⁶⁰ A gép szimbolizálja a bürokratikus állam ésszerű, átgondolt szerkezetét. Az „államgépezetet” az uralkodó irányítja és tartja mozgásban;¹⁶¹ ez egyben kötelessége is, hiszen ő az egyetlen, aki a gépezetet áttekinteni, működését ellenőrizni képes.¹⁶² A bürokrácia gépszerű működése, melyet a „legtökéletesebb fejelem és rend”¹⁶³ jellemez, biztosítja elsősorban a kormányzat hatékonyságát és ezzel az állam hatalmát.

A bürokráciát Justi szerint ugyanaz kell hogy jellemezze, mint az állam hatalmának másik támaszát, a hadsereget.¹⁶⁴ A hadseregben azonban még fokozottabb mértékben kell érvényesülnie a rendnek és fejelemnek, hiszen az állam ereje nem a hadsereg nagyságán, hanem jó szervezetén és a katonák bátorságán nyugszik. A *rend*, azaz a pontosan meghatározott kötelességek, az engedelmisség és pontosság; a *fejelem*, mely egyben a katona bátorságának egyik forrása is, valamint a *dicsőség* (a katona bátorságának másik forrása a dicsvágy) egyaránt jellemzik a katonai és civil szolgálatot. Ahogyan Justi megköveteli, hogy az uralkodó személyesen álljon az állami bürokrácia élén és irányítsa azt, ugyanúgy tanácsolja azt is, „hogy egy uralkodó, aki valóban hatalmas akar lenni, hadseregét személyesen vezesse.”¹⁶⁵ Ugyanakkor a „kölcönös szeretet”, a „gondoskodás”, „jóság” és „nyájasság”, mellyel az uralkodó katonáit megnyerni törekszik, az uralkodót és katonáit ugyanolyan szoros, patriarchális kötelékbe fűzi össze, mint az uralkodót és alattvalóit.

A „bölcs kormányzatnak”, az állam célja megvalósítása érdekében, előrelátónak kell lennie és készenlétben kell állnia, hogy minden lehetséges veszélyt elhárítson.¹⁶⁶ A véletlen, a váratlan szerencsétlenség mentségül szolgálhat az egyén, de

nen, die thun sollen, und selbst das Band der Gesellschaft, das nur Herzen und Hände durch Liebe und Vertrauen zusammenschlingen wollte, wird dann zu einer Kette werden, die nur Maschinen an Maschinen hängt.” — *Johann Georg Schlosser*: Briefe über die Gesetzgebung überhaupt und der Entwurf des preußischen Gesetzbuchs. Frankfurt, 1789. idézi *H. Hattenhauer*: i. m. 159.

159 *B. Stollberg-Rilinger*: Der Staat als Maschine. Zur politischen Metaphorik des absoluten Fürstentums. Berlin, 1986. különösen 105-116.; vö. *Julien Offray de La Mettrie*: L’homme machine. 1748. magyar fordításban: Az ember-gép In: *Uő.*: Filozófiai művek. 2. kiad. Bp. 1981. 395-457.

160 „Nichts ist einer Maschine so ähnlich, als ein wohl eingerichteter und mit einer weisen Regierung versehener Staat. Alles verschiedene in seiner Beschaffenheit und alle Arten der besondern Geschäfte und Angelegenheiten, müssen auf das allgeraueste zusammen hängen, und immer eines dem andern, wie bey einer Maschine zur Unterstützung und zu Beförderung der allgemeinen Kraft dienen, welche der Staat besitzen soll.” — *J.H.G. v. Justi*: Die Nothwendigkeit i. m. 102.

161 „Ein wohl eingerichteter Staat muß vollkommen einer Maschine ähnlich seyn, wo alle Räder und Triebwerke auf das Genaueste ineinander passen; und der Regent muß der Werkmeister, die erste Triebfeder oder die Seele seyn, wenn man so sagen kann, die alles in Bewegung setzt.” — *J.H.G. v. Justi*: Von der wahren Macht i. m. 86.

162 „Ein weiser Regent ist gleichsam der Vorsteher und Aufseher bey der Maschine des Staats. Sein wachsames und hellsehendes Auge muß diese Maschine beständig in allen ihren Theilen übersehen. Sobald der geringste Theil dieser Maschine leidet, und in Gefahr stehet, verdorben zu werden; so muß er diesem leidenden Theile zu Hülfe kommen;...” — *J.H.G. v. Justi*: Auf was Art die Regierung den Zusammenhang und das Aufnehmen des Nahrungsstandes durch die Abgaben leiten kann. In: *Uő.*: Gesammelte politische und Finanz-Schriften i. m. Bd.1. 616.

163 „vollkommenste Zucht und Ordnung” — *J.H.G. v. Justi*: Von der wahren Macht i. m. 87.

164 I. m. 91.

165 „...daß ein Monarch, der wahrhaftig mächtig seyn will, seine Armee in eigener Person anführen muß” — I. m. 94.

166 I. m. 98.

nem az uralkodó számára: felkészületlenségével az uralkodó elhanyagolná legelső kötelességét, alattvalói boldogságáról való gondoskodást. Végül a „bölc kormányzat” feltétele számos gyakorlati, gazdaság- és társadalompolitikai cél megvalósítása is. Ezek a célok, mint a teli kincstár, a virágzó mezőgazdaság, kereskedelem és manufaktúra ipar, valamint a „jó policey” azonban „csak a hatalmat támogató és segítő eszközök”, nem pedig a „bölc kormányzat”, az állam hatalmának lényegi összetevői.¹⁶⁷ Ezzel a korai merkantilista-kameralista elméletekben megfogalmazott konkrét, gazdaság- és társadalompolitikai célokról a hangsúly Justinál áttevéődik az általános államelméletben megfogalmazott ideális célra, a „közjó” megvalósítására és a megvalósítás feltételeire: a központosított, bürokratikus szervezett, abszolút egységállamra.

*

Nem volt ennek a tanulmánynak a célja II. Józsefnek az államról és a kormányzatról vallott felfogása pontos meghatározása és forrásának megjelölése. II. József kétségkívül nem tekinthető valamely koherens államelmélet képviselőjének és következetes gyakorlati megvalósítójának. Nézetei több forrásból származhattak, illetve különböző politikai elméletek tételeivel kerülhettek párhuzamba, s az sem bizonyos, hogy ellentmondásoktól mentes eszmerendszert alkottak. A nagy emlékiratokban, a levelezésben és a rendeletek bevezetőjében megfogalmazott argumentációkban a merkantilista-kameralista nézetek, az „államtudományok” tételei és a fiziokrata tanok egyaránt megtalálhatóak, miközben úgy az államfelfogás alapjaiban, mint a kormányzati-gyakorlati törekvésekben következetes és logikus irányvonal ismerhető fel. E probléma pontos tisztázása azonban csak aprólékos filológiai munkát is megkövetelő eszmetörténeti kutatással érhető el.

II. József és kormányzata jobb megértéséhez azonban — úgy érzem — Justi és Beck az államról, az uralkodóról és a kormányzatról megfogalmazott nézeteinek áttekintése is közelebb visz. Felfogásukban — az előbbiét II. József feltehetően, az utóbbiét, habár fiatal korában, bizonyosan megismerte — számos olyan elem fellelhető és kontextusában értelmezhető, amelyre a császár és tanácsadói támaszkodhattak, amelyet a „reformabszolutizmus” ideológiájában is felhasználtak, és amelyeket megismerve a kortársak számára is követhetővé válhattak a kormányzat törekvései.

---

167 I. m. 55-74., 99.; A 17-18. századi „Polizei- und Landes-ordnungen” tartalmára és a társadalmat átalakító hatására ld. *Marc Reaff: The Well-Ordered Police State. Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia 1600-1800.* New Haven-London, 1983.